

סידורו של רבינו הזקן נ"ע: פרקי עיון, בירור וסקירה

במהלך הפרקים הבאים יוזכרו חזור והזכר סידורי אדמו"ר השונים שבהם השתמשת להשוואת הנוסח, וכדי להקל על המעיין הנני לפרטם כאן בשמותיהם למען ירוץ בהם הקורא כדרכו.

[א] קאפוסט תקע"ג. הוא "סדר תפילות מכל השנה עפ"י נוסח האריז"ל" בתוספת מאמרי חסידות, שהדפיס כ"ק אדמו"ר האמצעי בקאפוסט בשנת תקע"ג. זהו הסידור הקדום ביותר הידוע כיום מסידורי חב"ד. אף שאין הניקוד שבו מדויק, אבל ברור שבדרך-כלל נשמר בו הנוסח הישן שלא חלו בו ידיים.

[ב] טשערנאוויץ תרי"ג. סידור זה נדפס על-פי הסידור שנדפס בסלאוויטא תקפ"ז, וידיים מוכיחות שהוא הולך בעקבותיו בדקדקות. מאחר ולא נודמן לי לבדוק סידור סלאוויטא מקורי (שבסידור שכזה רשם כ"ק אדמו"ר ה'צמח צדק' את הגהותיו), השתמשתי בסידור זה שמשקף את דמותו בנאמנות.

[ג] תורה אור. הוא הסידור שנערך ע"י הרה"ח ר' אברהם דוד לאוואוט על-פי הסידורים הקדומים שהיו לעיניו. במהדורותיו הראשונות (תרמ"ז-תרנ"ב) נדפס הסידור בתוספת "שערי תפילה" לבירור המקורות והנוסחאות, ומשנת תרנ"ו ואילך בתוספת "שער הכולל", שהוא המהדורה הבתראית של "שערי תפילה". במהדורותיו הראשונות קיימים שינויי נוסח בין מהדורה למהדורה.

סידור זה נחשב למוסמך ולמדויק ביותר שיש בידינו (ראה להלן בדברי הפתיחה לפרק טו).

[ד] הסידור דרוסטוב. סידור זה נדפס ברוסטוב בשנת תרע"ח, ביזמתו של כ"ק אדמו"ר הרשב"ב ובהנחייתו. להלן מוקדש פרק שלם (פרק יד) לבירור טיבו ואיכותו של "הסידור דרוסטוב" (שם יתבאר גם מהו "הסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוסטוב").

[ה] תהלת ה'. הוא הסידור הנפוץ ביותר כיום בקרב המתפללים בנוסח חב"ד. לגלגוליו ולאיכותו מוקדש פרק טו דלהלן.

[*] ראדוויל תק"פ. הוא סידור 'תפלה ישרה' הנקרא בשם סדר ספרד". בשער הסידור מפורש שהוא "נדפס שנית" בראדוויל תק"פ, אך מכיון שהמהדורה הראשונה אינה ידועה כיום, הרי שזהו הסידור הקדום ביותר שבידינו בנוסח "ספרד" החסידי.

במהדורה זו נשתמרו נוסחים ישנים, שנשתנו אחר-כך במהדורות הבאות.

[א]

הסידור הראשון, שקלאוו תקס"ג

בשנת תרמ"ז הדפיס הרה"ח ר' אברהם דוד לאוואוט ע"ה את מהדורתו הראשונה של סידור אדמו"ר הזקן שבעריכתו, בתוספת ה"שערי תפלה" (שבמהדורתו הבתראית נקרא "שער הכולל").

בשער הסידור נאמר, שהוא "כפי שנדפס בפעם הראשון בחיי הרב המחבר". כלומר, שהיה בידיו הסידור שנדפס לראשונה בחיי אדמו"ר הזקן. בהקדמת ה"שערי תפלה" ניתנים פרטים נוספים: "הסידור הזה נדפס פעם ראשון בחייו בשנת תקס"ג בקאפוסט על שמינית בוגין פערטעל".¹

כששלח הרא"ד לאוואוט לאדמו"ר הרש"ב את הסידור מיד עם הדפסתו בתרמ"ז התעניין באותה הזדמנות גם אודות הסידור הראשון, והרבי השיב לו: "את הסידור דפוס הראשון לא השגתי אף לאחר ריבוי יגיעה, ואשער אשר בהביבליאטעק בפ"ב [=הספרי' שבפטרבורג] בודאי נמצא" (אגרות-קודש, א, עמ' יט).

מה טעם ביקש הרב לאוואוט אחר הדפוס הראשון של הסידור, בה בשעה שכבר היה בידו?

כנראה שאחר ההדפסה נתברר לו שהסידור נדפס לראשונה בשקלאוו (ולא בקאפוסט), ואם-כן, הסידור דפוס קאפוסט שבו תמך יתדותיו כלל לא היה אותו "שנדפס בפעם הראשון בחיי הרב המחבר".² (ושנת ההדפסה 'תקס"ג' הוצמדה לו, כנראה, על-סמך הנודע לו ממקום אחר שבאותה שנה נדפס הסידור לראשונה).³ ואז פנה אל אדמו"ר הרש"ב בשאלה אודות הדפוס הראשון האמיתי. וכך יכול היה אדמו"ר הרש"ב לכתוב בהגהותיו לסידור (לברכת המזון): הרב המו"ל את הסידור הזה.. הרי לא ראה את הסידור הראשון.

בפתיחה להוצאה השניה של ה"שערי תפלה" (וילנא תרמ"ט) כבר יכול היה הרא"ד לאוואוט להודיע: "גם השגתי עוד סדורים ישנים,⁴ ובפרט את הסידור הראשון שנדפס

1. הגדרה זו לתבנית הסידור חוזרת אצל הרב לאוואוט כמה פעמים, גם במהדורות הבאות. ה"פערטיל" הוא רביעית הגליון, ואיני יודע כיצד זה מתיישב עם "שמינית בוגין" דהיינו שמינית הגליון.

2. ב'שערי תפלה' (ט, אות כג) נאמר: "ותכניע.. וכן כתוב בסדר" [! הראשון דפוס קאפוסט". ועוד שם (כה, אות ג): "ובסדורים הראשונים כתוב.. מלך נאמן (נ"י ורחמן)". לפי הנתונים דלהלן מוכח שסידור זה הוא סידור "קאפוסט השני", שאותו חשב הרב לאוואוט באותה שעה לדפוס הראשון משנת תקס"ג.

3. אודות שנת הדפסתו של הסידור הראשון, ראה להלן בסוף פרק זה.

4. אבל עדיין לא השיג אז את הראשון מבין שני הסדורים שנדפסו בקאפוסט, כאמור בפרק מ' שב'שער הכולל' (אות יג): בעת שכתבתי את ה'שערי תפלה' לא הי' באפשרי

בשקלאו בשנת תקס"ג. הסדור הזה נדפס מן רשימות המחבר, כי לא היה אז עדיין סדור אחר מסודר ע"ז האופן להעתיק ממנו.

על-פי הדברים האלו תוקן שם גם הלשון בהקדמת ה"שערי תפלה" (וב'לוח התקונים'): "הסדור הזה נדפס פעם ראשון בחייו בשנת תקס"ג בשקלאו ואח"כ בקאפוסט על שמינית בוגין פערטל".

כיום לא ידוע בבירור עותק מסידור שקלאו תקס"ג, אולם קרוב לוודאי שהוא נמצא בספריית אדמו"ר הרשב"ה הנתונה בשביה במוסקבא. וזאת על-פי שתי עדויות קטועות:

(א) ברשימה שנערכה לאוסף ספריו של מוהרש"ב עוד בהיותו בליובאוויטש, נרשם: "סדור תורה אור.. שקלאו". שנת ההדפסה לא נרשמה, אולי בגלל היותו חסר שער.

(ב) בין הספרים הנ"ל שבמוסקבא הבחין בני הרה"ח ר' לוי יצחק שי' בסידור חסר שער, אשר בדף המגן הקדמי שלו נרשם בכתי"ק אדמו"ר הרי"צ: סידור אדמו"ר, כנראה דפוס שקלאו.

לעת עתה נמנעת מאתנו האפשרות לבדוק בגוף הסידור, אך אלו הן הידיעות אודותיו, שחלק מהן יכול להיות סימנים מאפיינים לסידור שנדפס בשקלאו תקס"ג, ועל-פיהם ניתן לזהותו גם אם הוא חסר שער:

[א] בסדור הראשון שנדפס בשקלאו, נדפס אחר ברכות השחר ציון "בבואו לבהכנ"ס יאמר זה" (פסוקי 'מה טובו', אח"כ הל' ציצית ותפילין ואח"כ 'אדון עולם'). אבל בסדורים שנדפסו אח"כ בקאפוסט תיקן אדמו"ר והשמיט הציון "בבואו לבהכנ"ס" כו', וגם שינה סדרם (וההלכות נסדרו לפני 'מה טובו') (שער הכולל, ג, אות ב).

[ב] בסדור הראשון דשקלאו לא נמצא אחר שיר של יום הששי הציון "הושיענו" כו'.. ואחר הסדור הזה נמשכו בדפוסים הבאים אח"כ (שם, יא, אות כו).

[ג] בסדור הראשון שנדפס בשקלאו נשמט בדפוס "סדר הכנסת שבת" ו"הלכתא רבתי לשבתא", והוסיפם אדמו"ר בהסדורים שנדפסו אח"כ בקאפוסט (שם, טז, אות ב).

ברם, לכאורה נסתרים דברים אלו בחלקם ממה שכתב הרב לאוואוט עצמו בהקדמתו ל'שער הכולל' (אות ח): בדפוסים הראשונים שקלאו וקאפוסט לא נמצא "סדר הכנסת שבת" ו"הלכתא רבתי לשבתא" ו"לקחת סולת".. ונדפס אח"כ בדפין בפ"ע. עכ"ל. הרי שגם בסידורי קאפוסט לא נדפסו הקטעים הללו, וא"כ אין בזה סימן מובהק לדפוס שקלאו.

להשיג סדור ישן שנדפס פעם ראשון בקאפוסט וכעת השגתי אותו. עכ"ל. ומעניינו למדנו שהדברים אמורים גם כלפי מהדורת תרמ"ט של ה'שערי תפלה'.

אך יתכן שיש בזה חילוק בין דפוס קאפוסט הראשון לשני (כרלהלן).

[ד] בסדורים הראשונים דשקלאוו נשמט בדפוס זה הציון "אומרים הודו בכל ערב שבת", והוסיפו אדמו"ר בדפוסים שאח"כ (שם, יז, אות ב).

[ה] בסדורים הישנים שנדפסו בחיי אדמו"ר לא נדפס כלל בתפלת ערבית לשבת השלש אחרונות (שם, ט, אות לח).

[ו] בסדורים הראשונים דשקלאוו וקאפוסט, בכל תפלות שבת ויו"ט, מציין כשהש"ץ חוזר השמו"ע אומרים "נקדישך" או "כתר". ובמוסף של יו"ט כתוב: "מתפללין שמונה עשרה עד זכר ליציאת מצרים ואח"כ מתחילין ומפני חטאינו" (שם, שם, אות לב בסופה).

[ז] בסדור הראשון שנדפס בשקלאוו וגם בסדור הראשון שנדפס אח"כ בקאפוסט כתוב [בברכות ההפטר] "נאמן ורחמן", וגם אח"כ בברכת 'רחם' כתוב "תושיע במהרה בימינו". ובסדורים שנדפסו אח"כ בקאפוסט [בחיי אדה"ז] ובשאר דפוסים נדפס "נאמן (נ"י: ורחמן)" ובברכת 'רחם' כתוב "תושיע ותשמח במהרה בימינו" וכתוב ע"ז בגליון של מטה: כצ"ל מטעם שצ"ל מעין החתימה סמוך לחתימה וכו' (שם, כה, אות ג).

[ח] בסדורים הראשונים שקלאוו וקאפוסט נשמטה מן הדפוס פרשת "ולקחת סולת", והוסיפה אדמו"ר בסדור קאפוסט שנדפס אח"כ (שם, כז, אות ז).

וראה הנעתק לעיל (באות ב) מהקדמת 'שער הכולל', ומכאן נראה שאפשר שהאמור שם אודות ה"דפוסים הראשונים שקלאוו וקאפוסט" כוונתו לדפוס קאפוסט הראשון בלבד. וכן משמע ב'שער הכולל' להלן (פרק לב אות ג), שהתיקונים שנדפסו בשני הדפים הגיעו לידי המדפיסים בקאפוסט בתום הדפסת הסידור הראשון דקאפוסט, לפיכך הדפוסם בדפים בפ"ע (סביר שגם שאר התיקונים שבדפים אלו נכנסו לסידור השני דקאפוסט. אך ראה באות ט ובהע' שם).

[ט] בדפוסים הראשונים שקלאוו וקאפוסט לא נמצא.. דיני סדר הבדלה (הקדמת 'שער הכולל'. וראה שם פרק לב אות ג, ולעיל אות ח, שהכוונה לדפוס קאפוסט הראשון).⁵

[י] בסדור הראשון שקלאוו כתוב כאן [בסיום קידוש לבנה] למנצח בנגינות כו' אנא בכח כו'. אבל אח"כ בהסדורים שנדפסו אח"כ בקאפוסט נשמט הציון "אנא בכח" (שם, לג, אות יא. וב'שערי תפלה' דשנת תרמ"ט: בסדור הראשון דפוס שקלאוו.. אנא

5. לכאורה, דינים אלו שניתוספו ב"שני הדפים" היו צריכים להיות נדפסים בסידור קאפוסט השני (שהיה בידי הרא"ד לאוואוט), אך לא משמע מכן מדבריו שם (בפרק לב אות ג) שלא נודעו לו עד שהשיג את הדפים הללו. כמו"כ לא נדפסו בסידורי שקלאוו תקפ"ג וסלאוויטא תקצ"ו (כמ"ש ב"התנצלות המחבר" ב'שערי תפלה' והוספות, עמ' כח) - אף שנדפסו אחרי הסידור השני דקאפוסט. וצ"ע.

בכח כו'. וזכורני שהיו ע"ז עוררים שאין זה מנוסח אדמו"ר לכן בסדורים שנדפסו אח"כ השמיטו את הציון אנא בכח כו').

[יא] בסדור שקלאו נדפסו המאמרי זוהר לתקון חצות, אבל המזמורים והפסוקים מתהלים שקודם ברכת המזון עד סדר הזמון חסר שם לגמרי. והמדפיס דקאפוסט (אשר הדפיס ותקן כמה שבועים מסדור שקלאו) לא הדפיס את המאמרי זוהר מתקון חצות, ולא עשה רק רשימה לחפשם בכל חלקי הזוהר. וקודם ברכת המזון הוסיף המזמורים והפסוקים "על נהרות בבל" עד סדר הזמון, והוסיף ג"כ מדעתו: "קודם מים אחרונים יאמר פסוק זה" "זה חלק" (שם, לד, אות ג).

[יב] בסדור שקלאו וגם בסדור הראשון דקאפוסט נמצא זה הפיוט ("זה קרבן שבת") בכל התפילות, אפילו בשבת ר"ח. ובסדורים שנדפסו אח"כ בקאפוסט השמיטו זה הפיוט מן שבת ר"ח ובשאר המוספים נשאר כמו שהיה, ואחריהם נמשכו בכל הדפוסים שלאחריהם (שם, מ, אות יג. יעו"ש שלדעתו התכוין אדה"ז שישמיטוהו גם משאר המוספים).

[יג] בסדור הראשון שקלאו נדפס [באכילת התפוח בליל ר"ה] "יה"ר מלפניך ה' אלקינו ואלקי אבותינו שתחדש" כו', אבל בהסדור שנדפס אח"כ בקאפוסט אשר הגיה אדמו"ר, לא נמצא רק "יה"ר מלפניך שתחדש" וכו' (שם, מב, אות ב).

[יד] בסדור הראשון שקלאו נמצא כאן [במוצאי יו"ט] טעם על 'אור ששבת' בדרך הקבלה לפי שהיא גופא כו' וזהו העתקה מן ה'משנת חסידים'. אבל בסדור שנדפס אח"כ בקאפוסט השמיטו זה, מסתמא בצווי אדמו"ר (שם, מד, אות כב).

[טו] בסדור הראשון שקלאו נקדו "אני והו" בחולם, ובסדורים שנדפסו אח"כ בקאפוסט ציוה לתקן לנקד ["והו"] במלאפום (שם, מה, אות ה).

על-פי הסימנים הללו נוכל להבחין בוודאות בין סידור שקלאו הראשון, לבין סידור קאפוסט השני. אבל מחמת שלשוננו של הרא"ד לאוואוט אינו מדוקדק (כנ"ל), קשה להתבסס עליו בחילוקים שבין "הסידורים שנדפסו אח"כ בקאפוסט" לבין "הסידור שנדפס אח"כ בקאפוסט", לפיכך לא מן הנמנע שסידור קאפוסט הראשון זהה בפרטים אלו לסידור שקלאו (ואולי ההבדל שבאות יא לעיל הוא הסימן המובהק ביותר להבחין גם בין סידור קאפוסט הראשון לשני. ואכמ"ל).

* * *

מתי נדפס הסידור לראשונה; ברשימתו "שלשלת קבלת תורת החסידות" (הנדפסת בסוף קונטרס 'תורת החסידות') הביא רבינו זי"ע את דבריו של הרב לאוואוט אודות שנת תקס"ג (האמורים גם בס' 'בית רבי' [שנטלם מ'שער הכולל']), וכתב על כך: וצ"ע, כי בתור הקדמה להסידור בא המאמר הקל קול יעקב. ובתניא הוצאת שקלאו תקס"ו בא מאמר זה גופא בתור חתימה אחר אגה"ת. ודוחק לומר שבתחילה הדפיסו

מאמר זה בסידור ואח"כ בא ג"כ - בחיי רבינו הזקן וא"כ בודאי ע"פ ציווי - בחתימת התניא. ואח"כ שוב השמיטהו מן התניא. ומסתבר לומר, שכתחלה נדפס בחתימת התניא. אח"כ כשנדפס הסידור, וכיון שמאמר זה מדבר ע"ד ק"ש ותפלה, ציוה אדה"ז להדפיסו שם בתור הקדמה. ובמילא השמיטהו מהוצאות התניא שאחר זמן זה. אלא שא"כ הרי אחת משתי אלו, או שהסידור נדפס אחר שנת תקס"ו או שסידור הראשון לא היתה בו הקדמה זו (וזה דוחק קצת). עכ"ל.

ברם, בשעה שהיה לעיני רבינו מאמרו של הרה"ח ר' טובי' בלוי שי' "סידור התפילה של אדמו"ר הזקן" - עובר להדפסתו בגל' 26 של 'בטאון חב"ד' (אלול תשכ"ה) - שבו נעתקה הערתו זו של רבינו, העביר עליה הרבי קולמוס למחיקה, והותיר על כנה את שנת ההדפסה תקס"ג.

*

במאמרו "ההוצאות הראשונות של 'סידור רבינו הזקן' ושל 'לוח ברכת הנהנין'" (כפר חב"ד, 844, עמ' 30 ואילך), מוכיח הרה"ח רש"ב לוי' שי' שהסידור נדפס כבר בשנת תקס"א, ואולי אפילו לפני שנה זו. בעיקרה מבוססת הוכחתו על האמור ב"לוח ברכת הנהנין" (פרק יב) וב"סדר ברכת הנהנין" (פרק יג), שהחייבים להודות מברכין ברכת 'הגומל' "כנוסח שכתוב בסידור". לדעתו הכוונה ל"סידור אדמו"ר", שבו מופיעה ברכה זו בנוסח "שגמלני טוב" (ולא "שגמלני כל טוב" כנוסח הטושו"ע ובסידורים אחרים), לפיכך חייבים לומר שבשעת הדפסת "לוח ברכת הנהנין" - בשנת תקס"א או קודם לה - כבר היה הסידור נדפס.

באותו פרק נפרטו גם נוסחיהן של ברכות אחרות, ולדברי הרש"ב לוי' הוא מפני שגם בהן יש לפעמים שינויי נוסח, ולכן פירש רבינו הזקן אצל כל ברכה את הנוסח המדויק שלה.

לענ"ד לא זהו הטעם לברכות שנתפרשו ב"לוח ברכת הנהנין", אלא מפני שהן ברכות שאינן נדפסות בסידורים ואינן שגורות כלל בלשונו של כל אדם. ומהאי טעמא לא נתפרש שם נוסח ברכת "בורא נפשות" (אף שגם בה יש שינוי נוסח: "מה שברא" כנוסח אשכנז שהיה הנוסח הנפוץ, אך "מה שבראת" בסידור אדמו"ר) ולא נוסח ברכה מעין שלוש (שבסידור אדמו"ר יש בה שינויים רבים ומשמעותיים), וגם לא נתפרש בשתי ברכות אלו שיש לאמרן כפי הנוסח שבסידור.

לפיכך נראה לענ"ד שבאמרו שאת ברכת 'הגומל' יש לברך "כנוסח שכתוב בסידור" אין כוונת רבינו לסידור דוקא, אלא לנוסח הסידורים, שהוא שונה מהנוסח שבש"ס ובכמה ראשונים. או שכוונתו לשלול את הסברא שבברכה זו אין הנוסח מעכב וכל שאמר מענין ההודאה - יצא (ראה בכל זה: אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'ברכות הודאה', עמ' שיז).

כמובן שהצעה זו דחוקה היא, אבל גם ההשערות האחרות דחוקות, ואין בכחן לבאר מדוע העדיף רבינו לכתוב "לברך ברכת הגומל כנוסח שכתוב בסידור", ולא כתב בפירושו: "לברך הגומל לחייבים טובות שגמלני טוב".

לכן אין בכחן של השערות אלו לבסס את החידוש הגדול של הקדמת הדפסת הסידור לפני תקס"ג.

כשהרציתי את הדברים הללו לרש"ב לוין אמר לי שכבר טענו נגדו, ועיקר הראיה לסתור היא מדברי אדמו"ר ב'לוח ברה"נ' להלן שם (הג"ה לסעיף י), שכותב "שגמלני כל טוב", ולא "שגמלני טוב" כנוסח שקבע בסידורו.⁶

[ב]

האם נקרא הסידור הראשון בשם "תורה אור"?

בשער המהדורה הראשונה של הסידור שעם "שערי תפלה" (וילנא תרמ"ז) נכתב: סדר תפלות מכל השנה על פי נוסח האר"י ז"ל אשר יסד.. מו"ה שניאור זלמן נבג"מ.. ועוד עשינו מעלות בקודש.. תורה אור מ"מ לכל פסוקי תנ"ך.. גם נלוה אליו.. שערי תפלה...

הרי ש"תורה אור" לא היה חלק משם הסידור.

אך במהדורות מאוחרות יותר מופיעות המלים "תורה אור" בשער כשם הסידור עצמו. ולא מסתבר שנשתנה שמו בגלל התוספת הזעומה של מראי-המקומות לפסוקי התנ"ך, ולא על-שם התוספת המרובה של 'שערי תפלה'!

האם יתכן והדבר נובע מכך שבינתיים הגיע לידי הרא"ד לאוואוט הסידור הראשון, ואולי ראה שם שזה שמו?

גם ברשימת ספרי אדמו"ר הרש"ב (דלעיל), נקרא הסידור דשקלאוו "תורה אור". אך אם הוא אכן חסר שער, הרי שאין להסתמך בזה על הרשימה.

אם אכן נקראה המהדורה הראשונה בשם "תורה אור", תמוהה היא העובדה ששם זה לא נקבע גם במהדורות הבאות, כגון מהדורת קאפוסט תקפ"ב שהיתה לעיני הרא"ד לאוואוט (עם שער?), וכן מהדורות סלאוויטא.

6. הג"ה זו ואחרות לא נכללו אח"כ ב"סדר ברה"נ" שבסידור אדמו"ר, ואולי יש לומר בדוחק, שהגהות אלו נכתבו ע"י המלכה"ד שהוסיף הגהות משלו גם ב'אגרת התשובה' (מהדו"ק) שהדפיס באותן שנים אצל אותו מדפיס (ראה: תורת חב"ד - ביבליוגרפיות - לקו"א תניא, עמ' 16 ועמ' 39). ב"לוח ברה"נ" שבמהדורה החדשה של שו"ע אדמו"ר הזקן (א, עמ' תרפ הערה נ) נסמן למאמר הג"ל ב'כפר חב"ד', והערה זו קודם חזרה נשנתה.

עריכת הסידור

דבר חידוש מצאנו ברשימתו של אדמו"ר מוהרש"ב (שהיא מהדו"ק ממכתב הערותיו לרא"ד לאוואוט על הסידור הנדפס באג"ק, א, עמ' יז-יט), רשימה כתובה בגוף כתי"ק, שפרסמתי ב'כפר חב"ד' (גל' 927, עמ' 34 ואילך), והוא, משפט שלא נעתק אח"כ למכתבו הנ"ל:

"אלא האמת הוא שגבהו דרכי רבינו ז"ל בהסידור, ונעלם הכוונה בהנוסח אשר דקדק בו כ"כ. וכידוע אשר עשרים שנה עסק בהנוסח, ובכל שנה הי' מסדר נוסח אחר, עד הפעם העשרים יצא מזוכך ומבורר ומנוקה כו'. ולפ"ד א"א ליתן בו כללים".

בס' 'בית רבי' נאמר: אדמו"ר בעל צ"צ נ"ע אמר, שרבינו הזקן כשתיקן הסידור היו לפניו ששים סידורים מנוסחאות שונות, ומכולם בירר וליבן את הנוסחא שבסידור שלו (שם, א, פרק כז, דף פד ע"א הע' א).

לעיל נמסרים שם הדברים שלא בשם הצ"צ: כשסידר סידורו היו לפניו ששים סידורים מנוסחאות שונות, וקיבץ סולת נקיה מכולם (שם, א, פרק י, דף טז ע"א הע' ג).

הרה"ח רח"א ביחובסקי מביא מדרוש (ד"ה תקעו) של האדמו"ר רש"נ מבאברויסק, שבו נאמר: ורבינו הזקן.. הסידור שלו שבירר מן ל"ב נוסחאות, ובירר הנוסחא שיהי' מכוון על פי נגלה ועל פי נסתר כו' ('לקוטי הגהות לס' התניא', ברוקלין, תשל"ד, עמ' א).

המספר 'ל"ב נוסחאות' מסתבר הרבה יותר מ'ששים סידורים מנוסחאות שונות', ובפרט שמקורו מוסמך יותר ושמועתו איתנה. סביר גם להניח, שאילו ידע בעל ה'בית רבי' את האמור באותו דרוש, היה מקבל את דבריו, ולא את דברי השמועה שבפיו שאין לה מקור.

אבל גם המספר 'ל"ב נוסחאות' טעון ביאור והבהרה.

לאחרונה נעשו נסיונות לאתר שישים סידורים מכל הבא ליד, ובלבד שנדפסו בשנים שקדמו לעריכת סידורו של אדמו"ר הזקן ונשתנה שמם מהדפסה להדפסה. אבל לדעתי אין שום טעם בעריכת רשימה מעין זו.

למה הדבר דומה? אם יקום כיום מי שירצה לייסד נוסח מדוייק ומבורר, ויעמיד עליו עדים את הסידורים: "נוסח הספרדים, מנצור, ירושלים תשי"ב", "נוסח ספרדי א", לוין-אפשטיין, תל אביב, תשי"ג", "נוסח ספרד חסידי, סיני, רמת גן, תשט"ו", "נוסח אשכנז, שולזינגר, נ.י., תשי"ט", "נוסח אחיד, צה"ל, תשכ"ד" ועוד כהנה וכהנה "עדי נוסח". אשר כל השומע יצחק לו: האם מהם ראייה? ערביך ערבא צריך!

ומה בין זה לבין מי שיתמוך יתדותיו בסידורים כגון: "אמשטרדם ת"ק", "זולצבאך ת"ק"ד", "ויניציא תק"ט", "ויניציא תקי"א" ודומיהם? הלא מר בר רב אשי אינו חתום על אף אחד מהם!

ואפילו הדפסות שונות של "סידור השל"ה" הן נעדרות ערך, כי מה יתן ומה יוסיף לנו אם מדפיס פלוני בן-בלי-שם עשה בסידור כרצונו ושינה מהסידורים הקודמים?

וכאלו היה יכול אדמו"ר הזקן להשיג למאות, שהרי כמעט מדי שנה בשנה נדפסו באותה תקופה סוגים רבים של סידורים, כגון: סידור חצי כלה, סידור פעריל, סידור דקדוק, סידור פירוש, סידור ר"ח ועוד כהנה וכהנה סידורים גדולים וקטנים, עם פירוש ובלי פירוש, עם טייטש ובלעדיו (ראה במאמרי: מעמד שנערך בין המדפיסים בלבוב וזולקווא, ספר הזכרון לר"מ ליפשיץ, נ.י. תשנ"ו, עמ' תתצח ואילך).

אך כפי שפסק הלכה יכול להתבסס רק על דבריהם של פוסקים מקובלים ראשונים ואחרונים, כך גם נוסח תפילה יכול להיבנות רק על נוסחים שבספרי הגאונים, ראשונים (רמב"ם, אבודרהם), אחרונים (מהרש"ל, ר' שבתי סופר), מקובלים (ר' הירץ, כתבי האר"י) או מדקדקים (רו"ה, רוו"ה).

ומאלו אפשר אולי לקבץ שלושים סידורים (שלמים או חלקיים), אבל אין הדעת משגת כיצד ניתן להגיע לשישים נוסחים!

מה גם שאדמו"ר הזקן לא סבב בספריות העולם כהרב חיד"א בזמנו, וגם לא ישב במקום אספני ספרים (כגון בחצרו של ר"י צייטלין באושיצא), ומן הנמנע היה שיצליח לראות עשרות סידורים שנדפסו במאות השנים שקדמו לו, וכמובן שלא עשרות סידורים שבכתבי-יד.

שמועה זו אודות שישים הסידורים מופיעה פעמים רבות באגרות-קדשו של כ"ק אדמו"ר זי"ע, רובן ללא מקור ומיעוטן בשם ה'בית רבי' (וראה גם 'לקוטי שיחות', כב, עמ' 115, הע' 11). ונראה ברור שלא היתה לו לרבינו שום הסתייגות ממנה.

[ד]

"הסכמה" לסידור הראשון?

ב'השמטות' לס' "חיי מוהר"ן" מסופר על המגיד מטירהאויצע הר"ר יקותיאל, שהיה תלמידו של הרה"ק הר"ר נחמן מברסלב וחבר להרה"ק הר"ר נחום מטשערנאביל, שהיתה לו "מגידות" על שמונים וארבע עיירות, ו"הרב הק' מלאדי הרוז"ש"ן! קיבל הסכמה על סידור תפילה שלו אצל המגיד הנ"ל.

ברשימתו 'שערי חב"ד' ("עלי עין", עמ' 327, מס' 136) כותב א"מ הברמן: ושמעתי מפי ר' יצחק מאיר קורמן, כי שמע מפי ר' ישראל מטירהאויצע, שההסכמה הזאת נדפסה בסידור הרב.

אך לא מצינו רמז ל"הסכמה" זו בשום מקום אחר; ה'השמטות' ל"חיי מוהר"ן" ניתוספו לראשונה במהדורת פראמפאל תרע"ג, ובקרב חסידי ברסלב רבים הם שאינם מייחסים להן אמינות מוחלטת (לפיכך מצאו לנכון להשמיטן מחלק מהמהדורות המאוחרות יותר).

דמותו של המגיד מטירה אוויר אפופה גם היא במסתורין, ולא מצאתי לו זכר מחוץ לספרות ברסלב. בעל ס' "פעולת הצדיק" (עמ' סא) יודע לפרש שהוא מבני משפחת "לאנדא", ואנחנו לא נדע הא מנין לו.

[ה]

המהדורות הקדומות של הסידור

נתוודענו עד כה לשלושת הסידורים הראשונים שנדפסו בחיי אדמו"ר הזקן, וכאמור בהקדמתו של 'שער הכולל': "הסידור הזה נדפס פעם הראשון בחיי בשנת תקס"ג בשקלאוו.. ונדפס בחיי בקאפוסט שני פעמים על שמינית בויגין (פערטיל)".

קראנו לעיל אודות נדירותו של הדפוס הראשון, וכשהדפיס הרא"ד לאוואוט את הסידור לראשונה (בשנת תרמ"ז) לא ידע כלל שהיו עוד שתי הדפסות נוספות בחיי אדמו"ר הזקן, לפיכך כתב בשער הסידור שהוא "נדפס בפעם הראשון בחיי הרב המחבר הנ"ל, ובפעם השני בהסכמת אחיו הגדול.. בעל שארית יהודה" (הוא הסידור דשנת תקפ"ב).

כשערך לדפוס את מהדורת תרמ"ט כבר השיג הרב לאוואוט את הסידור הראשון דשקלאוו, ואילו את סידור קאפוסט הראשון השיג מאוחר יותר, לפני שסיים את עריכת 'שער הכולל' בכסלו תר"נ ('שער הכולל', מ, אות יג).¹

מהדורות נוספות הידועות לנו כיום הן:

* קאפוסט תקע"ו. חשיבותו של סידור זה נובעת מדרושי הרא"ח שנדפסו בו לראשונה, אבל לא ניתן לדקדק בו כלל בכל מה שקשור לדיוקי הנוסח בחסרות ויתרות, דגושים ורפויים. עכ"ז נשמרו בסידור זה נוסחים ישנים וכדאי הוא להיות סניף ועד-נוסח מהימן, אף שאין לעשות ממנו בנין אב בענייני ניקוד וכיו"ב.

על כמה טעויות שבסידור זה העיר ב'שער הכולל', כגון:

1. כאן המקום להעיר, שהרב רא"ד לאוואוט לא זכה כלל לראות את 'שער הכולל' הנדפס! הקדמתו ל'שער הכולל' נחתמה בחנוכה שנת תר"ן, והמחבר נפטר לבית עולמו כעבור כשלושה חודשים, בח"י אדר תר"ן. בשנת תרנ"ב נדפס הסידור שוב עם ה'שערי תפלה' (שהוא מהדו"ק לגבי 'שער הכולל'), ובשער נרשם: הרב הישיש המפורסם כו' מו"ה אברהם דוד לאוואוט שליט"א[!]. רק בשנת תרנ"ו נדפס הסידור לראשונה עם 'שער הכולל'.

[א] מה שבסידורים הגדולים דפוס קאפוסט שנת תקע"ו נשמט אחר 'קוה' ההקדמה "אתה הוא כו' שהקטירו אבותינו" כו', אינו אלא השמטת הדפוס. ובהסדורים שנדפסו בחיי אדמו"ר הזקן נמצא ההקדמה הזאת אחר 'אין כאלקינו' (ג, אות יב).

[ב] בסדורים הגדולים שנדפסו בקאפוסט נשמט הציון שקודם 'לכו נרננה' "יו"ט או חוה"מ שחל בשבת" כו', ואינו אלא השמטת הדפוס. ומחמת השמטות וטעותים הללו נתפשטו בזה מנהגים שונים (יז, אות ו).

(סידורי הדא"ח שנדפסו אחריו - ברדיטשוב תקע"ח ועוד - לא נרשמו להלן, מפני שאין בהם שום חידוש למעליותא בענייני הנוסח).

* קאפוסט [תק"פ?]. נזכר במכתבו של הרה"ח ר' נתן הלוי הורוויץ אבד"ק פאלאצק אל מו"ה יהודה ליב מיאנאוויטש (אחיו של אדמו"ר הזקן): נסתפק לי זה ימים ושנים בהגהות סדור שלי שקניתי אחר פטירת אדמו"ר [הזקן] מהנדפסים אחר פטירתו מדפוס ר' מרדכי מקאפוסט (כי הוא הדפיסו על נייר יפה), ומצאתי שעלה כולו קמשונים... (קובץ 'גדיל תורה' נ"י. גל' נב, עמ' קנג).

מכתב זה נכתב בשלהי תקפ"ב (עיי"ש בהע' 26), והלשון "ימים ושנים" מורה לכאורה שהסידור נדפס עוד לפני שנת תק"פ.

* קאפוסט תקפ"ב², ע"י המדפיס ר' ישראל יפה. נדפס בהסכמתו של מוהר"ר יהודה לייב מק"ק יאנאוויטש מיום א' כ"ד אדר תקפ"ב. על המדפיס נאמר בהסכמה זו: אתו החכמה והמדע והוא שמע בעצמו מכבוד רבינו נ"ע כמה דברים, וגם יש בידו חבילות חבילות הגהות מכתובת יד קודש אשר כתב אליו. עכ"ל (ובזה בא לאפוקי מהמדפיסים שקדמוהו, שלא נזהרו שלא לשנות, וגם שיבשו ודילגו וכו'. יעו"ש).

על כך מיוסדים דבריו של בעל ה'בית רבי' שכתב (בחלק א, פרק כז): בשנת תקפ"ב הדפיס הר"ר ישראל יפה מדפיס דקאפוסט את הסידור בלא הד"ח, והוסיף הרבה דברים ששמע מרבינו וגם ממה ששלח לו רבינו בכי"ק (ועד"ז גם בפרק כד שם).

מיד עם צאתו של הסידור לאור העולם, כתב הרה"ח ר' נתן הלוי הורוויץ הנ"ל אל מוהרי"ל מיאנאוויטש: נדפס כעת סדור על ידי המופ' מו"ה ישראל עם הסכמות מעל', ומשתבח מהר"י הנ"ל שעשאו מוגה מאד ועשה לוח הטעות גם כן עליו. ונתתי שמחה בלבי כאשר ראיתיו וקניתי תיכף. אך הי' תוחלתי נכזבה, כי לא אמון בו ומלא שיבושים בדגש ורפה וימין ושמאל ונקודות מקצה וכו' אשר לא הגיה בלוח הטעות. וגם הלוח הטעות שלו הוא בטעות, ואין לסמוך עליו (קובץ 'גדיל תורה' הנ"ל, עמ' קנו).

2. בכ"מ נרשם 'תקפ"ג', אך 'תקפ"ב' הוא הנכון (ראה בדברי הרה"ח רש"ב לוי, קובץ 'גדיל תורה' הנ"ל, עמ' קנו, הע' 34).

על דבר שנתחדש בסידור זה למדנו ב'שער הכולל' (כד, אות א): בסידורים הראשונים מזה הנוסח לא נמצא הברכה הזאת ["שפטרני מעונש הלזה"], גם ב'ברכת הנהנין' לא הביאה אדמו"ר. ואח"כ בסידור שנדפס בשנת תקפ"ב בהסכמת אחי אדמו"ר בעל 'שארית יהודה' ז"ל נתוספה זאת הברכה בשם ומלכות בזה"ל: מי שבנו הגיע לכלל מצוה אומר בא"י אמ"ה שפטרני מעונש הלזה.

עוד מייחס הרב א"ד לאוואוט לסידור זה את המשפט שניתוסף "בסידורים שנדפסו אחר כך" לפני "הלל": והיחיד אינו מברך לא בתחילה ולא בסוף. כך שמעתי מפיו הק' ('שער הכולל', לז, אות ה).³ אך ראה המובא להלן בסידור ווארשא ת"ר, שהכוונה, כנראה, לשמיעה מפיו של מהרי"ל מיאנאוויץ.

[בסידורים המאוחרים עוד יותר, ראיתי את המשפט הזה רק בסידור שנדפס בתל-אביב, בערך בשנת תש"י, ע"י הרה"ח ר' משה דוב גנזבורג ע"ה. גם סידור זה כבר נתעלם מן העין].

כנראה שסידור זה היווה את היסוד לעיקרו של הנוסח שבסידור 'תורה אור', וככתוב שם (מתחת לכותרת הסכמתו של מהרי"ל מיאנאוויטש לסידור הישן): ומסרתי לבית הדפוס העתק מן הסדור למען יעתיקו ממנו בהוצאה הזאת, והגהתי את ההעתקה בהג"ה מדויקת שלא לשנות מן הסדור הישן.

* סלאוויטא תקפ"ז. נזכר בהסכמת הר"ר אפרים הלוי הורוויץ אב"ד פאלטישען לסידור טשערנאוויץ תרי"ג: להעלות על משבח הדפוס דק"ק טשערנאוויץ! [הסידור הנ"ל כתבנית הסידורים שנדפסו בק"ק סלאוויטא בשנת תקפ"ז לפ"ק.

* סלוויטא תקצ"ו. נזכר ב"התנצלות המחבר שע"ת [=שערי תפלה] והוספות" שבמהדורת תרנ"ב: סמכתי על סדור קאפוסט תקפ"ג וסדור סלאוויטא תקצ"ו.

*

סידור סלאוויטא נחשב בדרך-כלל כמדויק, ואדמו"ר הצ"צ היה מתפלל בסידור כזה (ראה להלן). אבל מוכח שלא כל התיקונים שתיקן אדמו"ר הזקן נכנסו בו, כמ"ש ב'שער הכולל' (לב, אות ג): כן נדפס בסדורים סלאוויטא.. אבל אח"כ השגתי את סדור הראשון דקאפוסט שנדפס בחיי אדמו"ר ונתקנו שם כמה שבושים.. אחר ההדפסה [בקאפוסט] הדפיסו שני דפים נוספים.. - וכל זה לא נתקן בסלאוויטא.

גם הוסיפו בו דברים מדעתם, כדברי הרא"ד לאוואוט (שם, שם, אות ה): "בימי אדמו"ר בעל צ"צ ז"ל מליבאוויטש נדפסו בסלאוויטא סידורים הללו, והוסיפו שם

3. התייחסותו של הרא"ד לאוואוט לשמועה זו ראויה לתשומת לב, וכך הוא כותב (שם): ואין לעשות יסוד מן שמועות. ועכ"פ אדמו"ר לא צוה לו להוסיף כן בסידור להלכה קבועה נגד מנהג מדינתנו.

[ב'יתן לך' למוצש"ק] את הפסוק 'ופדויי ה' ישובון'. ושאלו את אדמו"ר אם לאמר את זה הפסוק, והשיב: הנה אדמו"ר הזקן לא רצה כלל שיזכירו במוצאי שבת יגון ואנחה (כן שמעתי ממגידי אמת). וכן: "מה שנמצא בסדורי סלאוויטא כו' 'בתענית צבור בשחרית כו' יהללו אשרי..'. הנה כל הציון ההוא אינו לשון אדמו"ר, והראיה שבסדורי שקלאוו וקאפוסט לא נמצא זה" (שערי תפלה' עמ' 56 בהע').

*

* ווארשא ת"ר. נזכר ב'שער הכולל' (לג, אות א): בהסדורים שנדפסו ע"י ר' זלמן זעלווער בווארשא הוסיף דינים לקדוש לבנה, ואינו ידוע אם הוא לשון אדמו"ר (דינים אלו נעתקו בשעה"כ שם). [ב'שערי תפלה' (לב, אות א) באו הדברים באריכות הלשון: בהסדורים שנדפסו על ידי ר' זלמן זעלווער בווארשא, בנוסח אדמו"ר, הוסיף איזה דינים מקדוש לבנה, ואינו ידוע אם זה ג"כ לשון אדמו"ר והי' אצלו כ"י, או שהוסיף מדעתו]. ב'לחם הפנים' על הקיצור שו"ע (צז, א) מביא בשם 'רז"ש בסידור', והוא מדיני קדוש לבנה הנ"ל.

וב'בית רבי' (חלק א, פרק כז): בשנת ת"ר הדפיסם הרה"ח ר"ז זעלווער זלה"ה ג"כ עם איזה הוספות ומסתמא שמע זה ג"כ מרבותינו (ועד"ז גם בפרק כד שם). [בכ"מ מביאים שבסידור אדמו"ר הזקן ליתא לחרוז "צאתם לשלום" בליל ש"ק (ראה ב'לקוטי מהרי"ח' ובס' 'דרכי חיים ושלום' אות שפג בהע'), ואולי כוונתם לסידור הנוכחי].

על הנאמר בכמה סידורים קודם 'הלל': "והיחיד אינו מברך לא בתחילה ולא בסוף, כך שמעתי מפיו הק'", מעתיק אדמו"ר הרש"כ בהגהותיו את מה שרשם אביו אדמו"ר מוהר"ש בכי"ק על גליון הסידור: "שמעתי מכ"ק אאמו"ר [הצ"צ] נ"ע וצלה"ה זיע"א, שכמדומה לו שכוונת המדפיס על דודינו מהרי"ל נ"ע מיאנאוויטש".⁴ ועוד כתב שם

4. ידוע גם על מעורבות ישירה שהיתה לו למהרי"ל בהלכות שבסידור. וכך נאמר ב'שער הכולל' (מט, ב): נתברר בברור גמור, ששמעו מאדמו"ר בעל הצ"צ ז"ל, שמ"ש בסידור [ב'סדר ספירת העומר'] "אך יש מי שאומר שהבא בסוד ה' יספור אחר הסדר" כו' נדפס שלא עפ"י אדמו"ר הזקן, רק עפ"י אחיו בעל 'שארית יהודה' ז"ל. וכשראה זה [אדמו"ר הזקן] אחר ההדפסה הקפיד עליו עד מאוד. עכ"ל.

ומפני מה לא השמיט זאת אדמו"ר בהדפסה השניה? על כך כותב הרא"ד לאוואוט (בהוספות ל'שערי תפלה' דשנת תרמ"ט), שהוא מפני שזו דעת המשנת-חסידים, ואדמו"ר לא רצה להיות מנגדו בפועל.

ובס' 'בית רבי' (פ' כד) כותב: כשהדפיס רבינו [הזקן] את סדר התפלה שלו הוסיף הוא [מהרי"ל] שם איזה דברים. ויש דברים שהקפיד רבינו עליו על שהוסיפם. אחד מהרבנים מנכדי רבינו [הוא בעל ה'מגן אבות' מקאפוסט, בדיבוריו בפסח תרמ"ה אחר הסדר השני] סיפר, שמ"ש בסידור בענין ספירת-העומר שהבאים בסוד ה' יספרו ספירת-העומר אחר הסדר, זהו ממה שהוסיף הוא. ורבינו הקפיד על זה (רק להשמיט זה מהסידור לא

מוהר"ש בכי"ק: "נדפס פ"ר [=פעם ראשונה] בווארשא כמדומה ע"י ר"ז בר"י זעלווער ע"ה". [וראה עוד בדברי בעל 'שער הכולל' המובאים לעיל בסידור קאפוסט תקפ"ב. ובהערותו של הרא"ח נאה ע"ה הנדפסת בסי' תו"א עמ' שפה].

* טשערנאוויץ תרי"ג. נדפס "כתבנית הסידורים שנדפסו בק"ק סלאוויטא בשנת תקפ"ז לפ"ק" (כנ"ל).

לעיל הובאו כמה ציטוטים מסידורי סלאוויטא, וכולם אכן תואמים למצוי בסידור טשערנאוויץ. ויש להוסיף עליהם את האמור ב'שער הכולל' (לז, אות ה, אודות השמועה שהיחיד אינו מברך על ה'הלל'): וגם בסידור סלאוויטא שהתפלל בו אדמו"ר בעל צ"צ ז"ל לא נמצא ההוספה הזאת. ועוד שם (ט, אות כג): גם בהסדור שהתפלל בו אדמו"ר בעל צ"צ ז"ל כתוב "ותכניע".

העתקות חלקיות (לא זהות) מן ההסכמות לסידור זה, נדפסו ב'בית רבי' (חלק א, פרק כז) ובסידור 'מאה שערים' (ברדיטשוב תרע"ג - ומשם לסידור 'תורה אור', קה"ת תשמ"ז).⁵

* תר"כ. נזכר ב'רשימות הרב"ש' משנת תרע"ה (עמ' עד): פעם אחת נכנסתי בהיכל קדשו [של אדמו"ר הצ"צ].. והי' מונח על השולחן סידור פערטיל משנת תר"כ, ומצאתי כתוב בכי"ק נ"ע בסוף הסידור...

[ה'פערטיל' הוא תבנית הסידור, וראה לעיל: שמינית בויגין (פערטיל). וכבר תמהתי (לעיל) כיצד מתיישב ה'פערטיל' (רבע) עם ה'שמינית'].

* סידור שהדפיס הר"ר הלל מפאריטש. כך כתב ב'בית רבי' (חלק א, פרק כז): גם הרה"ק ר' הלל מפאריטש זלה"ה הדפיסם.

רצה מחמת כבוד אחיו הרה"ג זלה"ה. על-כן בהדפסה השניה הוסיף רבינו מ"ש שם "והמקדים לברך ולספור מיד אחר התפילה מוקדם לברכה". ועונשו על זה היה, שאם היה רבינו אומר ד"ח כליל שני של פסח, לא היה מניח אותו לשמוע. עכ"ל. ובס' 'פתחי עולם ומטעמי השלחן' (או"ח תפט, א) כתב: וכן שמעתי מהרב כו' מהר"ש זלה"ה בנו של אדמו"ר זלה"ה מחבר צ"צ, שזקיננו מחבר שו"ע הרב זלה"ה הקפיד מאוד על אחיו שנהג פעם אחת כמו הרמ"ע בזה [לספור אחר הסדר]. עכ"ל (לזה העירני הרה"ח ר' נחום גרינוואלד שי').

בהתייחסות להג"ה זו נאמר בשו"ת 'מנחת אלעזר' (א, סי' כג): וכמ"ש נכדו הגה"ק מליבאוויטש זצ"ל בעל צ"צ. עכ"ל. ודבריו תמוהין. גם בספרו 'נמוקי או"ח' (סי' רסא) נוקט הוא בשיטה דומה, אך לענין אחר: מה שנרשם בהג"ה [בשו"ע אדמו"ר] ובסידור, הוא מסודר מהגה"ק בעל צמח צדק נכדו ותלמידו של התניא זצ"ל מכת"ק זקיננו. עכ"ל. 5. בכל המקומות הללו נאמר שהדפסת הסידור בטשערנאוויץ היתה בתרי"ב. אבל בשער מפורשת שנת עת לחננה לפ"ק, שהיא שנת תרי"ג. רק ההסכמות הן משלהי תרי"ב.

הכוונה כנראה לסידור עם דא"ח שנדפס בזיטאמיר בשנים תרכ"ג-תרכ"ד, שב"מודעה" אשר במעטפתו נדפסה גם קריאתו של הר"ר הלל לרכישת הסידורים, וברכתו לקונים (אחד מן המביאים לדפוס היה הר"ר רפאל מרדכי שניאורסאהן, חתנו של הר"ר הלל מפאריטש).

ב'שערי תפלה' שניתוספו במהדורת תרמ"ט (יח, אות א) נאמר: ובסידורים הגדולים [עם דא"ח] דפוס זיטאמיר נדפס [ב"האדרת והאמונה"] "הזך [והזהר]", ושמעתי יש טועים ואומרים שכן הגיה הרב החסיד ר' הלל ז"ל. והוא טעות, כי אין זה רק טעות הדפוס.

* * *

מכאן ואילך לא ידועים סידורים שניתן לומר עליהם "ראו זה חדש", או שמר בר רב אשי חתים עליהו, עד הסידורים שהדפיס הרה"ח רא"ד לאוואוט - משנת תרמ"ז ואילך - עם ה'שערי תפלה' או 'שער הכולל'. סידורים אלו נרשמו בהוספות לסידורי תו"א מהדורת קה"ת תשמ"ז.

* * *

יתכן בהחלט שבמשך השנים הללו (תקס"ג-תרמ"ז) נדפסו סידורים נוספים, אשר לא הגיעתנו שום ידיעה אודותם (ראה בדבריו של הרה"ח רש"ב לוין בקובץ 'גדיל תורה' הנ"ל, עמ' קנד הע' 28). כך מוכח לכאורה גם מדבריו של מוהרי"ל מיאנאוויטש בהסכמתו: "והן עכשיו רבו המדפיסים שקלקלו השורה. לא זאת שלא עיינו בדבר לשמור ולעשות שלא ישנו, אלא אף גם זאת שמלאו שבושים ודילוגים מפה לפה".

מרובם המכריע של הסידורים הנ"ל לא ידועים כיום עותקים, או שאינם בהישג יד (ראה לעיל אודות סידור שקלאוו תקס"ג). ברשותם של אספנים פרטיים ישנם כמה סידורי סלאוויטא (איני יודע אם מהמהדורות הנ"ל או ממהדורות אחרות).

עותק מסידור טשערנאוויץ תרי"ג נמצא בספרי' הלאומית בירושלים, והוא משקף נאמנה את הנוסח הישן שנדפס בסידורי סלאוויטא.

[ו]

תיקוניו של אדמו"ר הזקן לנוסח הסידור והגהותיו של אדמו"ר הצ"צ

"בסידור קאפוסט הראשון נתקנו כמה שיבושים שהיו בסידור שקלאוו, אך לא כולם. וידוע אשר אחר גמר הדפסת הסידור הזה בקאפוסט נצטוו מאדמו"ר הזקן להוסיף את דיני הכנסת שבת, וגם 'ולקחת סולת' וגם דיני סדר הבדלה, ולא יכלו עוד להעמיד כל דבר על מקומו, כי כיו"ק הזה הגיע לידם אחר ההדפסה, והדפיסו שני דפים נוספים מועתקים מכיו"ק. ומתחילה לא היה באפשרי להשיג השני דפים, עד כעת [לפני כסלו תר"נ] "שער הכולל", לב, אות ג).

סביר שגם התיקונים שהוכנסו לסידור קאפוסט הראשון, נעשו על-פי הוראתו של אדמו"ר הזקן.

על המדפיס דקאפוסט הרה"ח ר' ישראל יפה נאמר (בהסכמתו של מוהרי"ל מיאנאוויטש לסידור תקפ"ב): "והוא שמע בעצמו מכבוד רבינו נ"ע כמה דברים, וגם יש בידו חבילות חבילות הגהות מכתיבת יד קודש אשר כתב אליו". כנראה שגם חלק מהשמועות וההגהות הללו, הם תיקוניו של אדמו"ר הזקן לדפוסים הקודמים.

"והנה מחמת שא"א לדפוס בלא טעות תיבות ונקודות, הגיה [אדמו"ר הזקן] בכי"ק על גליון הסדור שלו. והגהות הללו העתיקם אדמו"ר בעל צ"צ ז"ל על גליון הסדור שלו דפוס סלאוויטא. והשגתי בעזהש"י את הסדור הנ"ל עם הגהות בעל צ"צ ז"ל והעתקתי אותם להסדור הזה" (הקדמת 'שערי תפלה').

ובהקדמת 'שער הכולל' בשינויי חסיר ויתיר: "והנה מחמת שא"א לדפוס בלא טעות מצא אדמו"ר הזקן לתקן על הגליון בסדור קאפוסט (שמינית בויגין). ואח"כ העתיקם אדמו"ר מהורמ"מ זי"ע בעל צ"צ על סדור דפוס סלאוויטא. והעתקתי ההגהות הללו להסדור הזה".

התייחסותם של תיקונים אלו לאדמו"ר הזקן עצמו מפורשת רק בהקדמת הסידור; ואילו בשער מהדורת תרמ"ז נאמר שאלו הן "העתק הגהות שהיו בכי"ק על גליוני הסדור שהתפלל בו אדונינו מורינו ורבינו כו' כו' מו"ה מנחם מענדל נבג"מ מליובאוויטש בעל צ"צ החדש", וכן בכותרת העמוד שבו נדפסו ההגהות בסידורי תו"א: "הגהות לסדור הישן, העתק מן ההגהות הכתובות על גליון הסדור שהתפלל בו אדמו"ר.. מנחם מענדל נבג"מ זי"ע מליובאוויטש בעל צ"צ ז"ל".

גם אדמו"ר מוהרש"ב בהגהותיו לסידור (במוסף לשבת) כותב: "וכאשר מקובל איש מפי איש, שההגהות בהסידור הנ"ל [של הצ"צ] הועתקו מההגהות של רבינו הגדול ז"ל שהגיו בעצמו"¹.

1. הגהתו זו של אדמו"ר הרש"ב ראויה לתשומת לב יתירה; היא נרשמה ליד נוסח "רצה.. מודים" שבמוסף לשבת, והרבי כותב בה שבסידור שבו רשם הצ"צ את הגהותיו נדפסו "רצה" ו"מודים" בשלימותם, והצ"צ הוסיף וכתב שם: "רצה ומודים כו' תמצא בשחרית". ומפרש אדמו"ר הרש"ב: "ונראה שדקדק שלא יהי' שום שינוי מהסידור של רבינו הגדול ז"ל אף בדבר כזה אינו נוגע לשום דבר בעצם הנוסחא". כלומר, מכיון שבסידורו של אדמו"ר הזקן לא נדפסו באותה תפילה "רצה ומודים" בשלימותם, אלא רק צויין שם "רצה ומודים כו' תמצא בשחרית", אם-כן צריכה הערה זו לבוא גם באם נדפסו "רצה ומודים" בשלימותם על אתר!

ולא זו בלבד שאין להשמיט הערות מעין אלו, אלא יתכן ודעתו של מוהרש"ב היתה שאין להדפיס את הקטעים שלא נדפסו בסידורו של אדמו"ר הזקן! שכך ממשיך הוא באותה הגהה: ולפ"ז לא טוב עשה המו"ל הזה מה ששינה בענינים האלו בהסידור הזה

ב'קונטרס הסידור' שלו (עמ' שעה בסידור תו"א) מעיר הרה"ח רא"ח נאה לנכון, שאותה הגהה של אדמו"ר הצ"צ שהובאה בהגהתו של אדמו"ר הרשב"ב (ראה כאן בהע' 1), לא נעתקה כלל לסידורו של הרא"ד לאוואוט!

עוד כותב הרא"ח נאה ב'קונטרס הסידור' (שם): לדעתנו נמצא בתוך ההגהות גם הגהות הצ"צ ז"ל עצמו, ואכמ"ל.

סיוע קצת לסברתו זו של הרא"ח נאה נראה מכך שסידורי סלאוויטא אינם זהים לחלוטין לדפוסים הקודמים, וכיצד זה כל הטעויות שתוקנו בהגהות הצ"צ נמצאות גם בסידורי סלאוויטא? האם אותן הטעויות היו גם בסידור שהגיה אדה"ז וגם בסידורי סלאוויטא? האם, למשל, בסידור שהגיה אדה"ז ננקד בטעות "מוריד הטל" (הטי"ת בפתח) דוקא בשחרית ש"ק, בדיוק כפי שנדפס בטעות בסידור סלאוויטא (ששם הגיה הצ"צ שצ"ל בקמץ)? [לא בדקתי בסידור סלאוויטא, אלא בסידור טשערנאוויץ העשוי בתבניתו, כאמור לעיל].

מאידך גיסא, ראינו לעיל שסידורי סלאוויטא נטו בכמה דברים מהסידורים הקודמים; מדוע א"כ לא תיקן הצ"צ בסידורו כפי שצריך להיות? משמע, לכאורה, שהוא העתיק לסידורו רק את ההגהות שהגיה אדמו"ר הזקן בסידורים הישנים.

והנה מצינו, לכאורה, הגהות נוספות שהגיה אדמו"ר הזקן, שאותן לא העתיק אדמו"ר הצ"צ לסידורו (ועפ"ז היה מקום לומר שההגהות שבסידור הצ"צ הן הגהות שהגיה הצ"צ בעצמו ואינן העתקה גרידא):

[סידור תו"א] בכמה מקומות, כמו "אשרי" קודם "ובא לציון גואל" ו"ברוך שאמר" ופסוד"ז בשחרית דשבת, כן "אשרי" קודם מוסף, ו"קוה" ו"עלינו" כו' וכדומה. דהגם שאינו נוגע בעצם הנוסח, מ"מ אין לשנות. וע"ד חייב אדם לומר בלשון רבו. וגם שאפשר שיש בזה איזה כוונה כי גבהו דרכיו כו'. וכאשר מקובל איש מפי איש שההגהות בהסידור הנ"ל הועתקו מההגהות של רבינו הגדול ז"ל שהג' בעצמו, בוודאי יש בזה כוונה מיוחדת. עכ"ל.

אבל עדיין אין ודאות שכוונת אדמו"ר מוהרש"ב היתה שאין להוסיף את התפילות והמזמורים במקומם, ואפשר שהיתה דעתו שגם כשמוסיפים דברים שלא היו בסידור אדמו"ר הזקן, אין להשמיט את ההערות שכתב אדה"ז עצמו, כגון הציון "רצה ומודים כו' תמצא בשחרית", "אשרי וכולי תמצא בתפלת חול" (קודם מוסף), "קוה אל ה' כו' עלינו כו'" (אחר מוסף).

וכך נראה, לכאורה, מהגהתו לברכת המזון, שהקפידא היא להשאיר את ההערות אבל לא חשב שאין להוסיף את התפילות והמזמורים שלא נדפסו בסידורים הראשונים [בסידור טשערנאוויץ תרי"ג (ובסידורי סלאוויטא?) נכתב קודם מוסף, אחרי "יהללו.. הללויה": "מזמור לדוד וכולי, חצי קדיש". אבל בסידור תו"א לא נדפס לומר "מזמור לדוד", וכך נוהגין].

[א] כותב הרא"ד לאוואוט ('שער הכולל', יז, אות כב): "נתודע לי שנמצא בבית אדמו"ר [הצ"צ] ז"ל סדור אחד שכתוב בו על הגליון כי"ק של אדמו"ר מוהר"ש ז"ל בזה"ל: 'צ"ל שי"ן שמאלי' [ו'פרוש"]. כן ראיתי שתיקן להיות שי"ן בגוף כי"ק של אדמו"ר הזקן. ועיי' באבודרהם ובמדרש תהלים עכ"ל'.

אדמו"ר מוהרש"ב תיקן את הדברים הללו בהגהותיו, בהקיפו את התיבות "כי"ק של אדמו"ר הזקן", ורשם תחתיהן: "בגוף כ"י הק' בעצמו", והוסיף: "כ"ה בכי"ק אדמו"ר [מוהר"ש] צוקללה"ה, ולפה"נ ודאי הכוונה על רבינו אדמו"ר צוקללה"ה".

בהגהה זו תיקן מוהרש"ב את לשון ההגהה המצוטטת ב'שער הכולל', אבל נראה שגם הוא ס"ל שכוונת מוהר"ש היא לכתי"ק של אדמו"ר הזקן (ולא כתי"ק של אדמו"ר הצ"צ. אע"פ שאינו מכנהו כאן "רבינו הגדול" כדרכו, אבל גם אינו כותב "אדמו"ר" כפי דרכו כשכותב על הצ"צ).

[ב] בעמוד האחרון של מס' אבות ע"פ הר"י יעב"ץ (ווארשא תר"מ), כותב המו"ל ר' אהרן אב"ד אטאשקוב: "חדשות אני מגיד: בנוסח הקטורת, פיטמה לחצאין כשירה.. והעיד הגאון ר"ז ראב"ד מלובלין [בעל ה'תורת חסד'], שראה הסידור של הגאון הרב שניאור זלמן זצ"ל מלאדי, אשר הוא בעצמו התפלל בו, והיה נסגר תיבת 'לחצאין' בב' חצאי עגול.

אך ראה ב'שער הכולל' (ג, אות יד): מה שרצו מבקרים להוכיח שתיבת "לחצאין" מיותר, ואומרים שבסידור שהתפלל בו אדמו"ר בעל צ"צ נמחקה תיבת "לחצאין", הנה אצלי הי' זה הסידור עם כי"ק, לא נמצא שם מחק והגה.

וכן ב'שערי תפלה' (ג, אות י'): מה שאומרים שבסידור שהתפלל בו אדמו"ר נמחק תיבת "לחצאין" הוא טעות, כי אני ראיתי את הסידור עם הגהות כי"ק ולא נמצא בזה שום הג"ה.

אולם השמועה הנ"ל מתייחסת לסידורו של אדמו"ר הזקן (ולא לסידורו של הצ"צ), וא"כ אין שום סתירה מכך שלא נמצאה כאן הגהה בסידורו של הצ"צ. ואדרבה, אם נכונה היא שמועה זו, הרי מכאן ראייה, לכאורה, שלא כל תיקונו של אדמו"ר הזקן נעתקו לסידורו של הצ"צ (עכ"פ לא לאותו סידור שהיה לעיני הרא"ד לאוואוט ושממנו העתיק את הגהות הצ"צ), ואפשר שחלק מאותן הגהות הן הגהות שהגיה הצ"צ מדעתו ולא העתיקן מתיקונו של אדמו"ר הזקן.

*

מצינו גם הגהות שרשם אדמו"ר מוהר"ש בסידור (ראה בהגהות מוהרש"ב ל'ו'פרוש" ול'הלל'); הגהות שרשם אדמו"ר מוהרש"ב (נכתבו על גליונות סידור תו"א תרמ"ז ותרמ"ט, ונדפסו בסידור תו"א ובסידור עם דא"ח שי"ל ע"י קה"ת); לסידור תו"א שנדפס ע"י אגודת חסידי חב"ד בני. (תש"א) צורפו שני דפים של "לוח התיקון",

ומהרה"ח רי"ל ביסטריצקי שי' שמעתי, ששמע מאדמו"ר זי"ע, שתיקונים אלו נרשמו ע"י אדמו"ר הרי"צ; הגהותיו של אדמו"ר זי"ע לשער הכולל' (ועוד) נדפסו בסידור תו"א שי"ל ע"י קה"ת.

[ז]

פיוטים ותפילות שלא נכללו בסידור

בהקדמתו לשערי תפלה' כתב הרא"ד לאוואוט: ויש כמה דברים שנמצאו בפע"ח ובסידור האריז"ל לאמרם, והוא השמיטם. ומסתמא הבין שאינם שייכים רק להיודעים ועוסקים בחכמת הקבלה.

קביעה זו לא היתה מקובלת על אדמו"ר הרש"ב, שכתב אליו: אינני יודע על איזה דברים כיון כבודו.. ותפלת "אנא בכח" אינו רק עפ"י הקבלה, ולפי דברי כבודו מי שאינו יודע בחכמת הקבלה א"צ לומר תפלה זו. וכן הנוסח ד"לכה דודי" כו' (שיסדו הר"ש אלקבץ עפ"י קבלת הרמ"ק..). ובודאי כ"א מחויב לומר זה. ולא אכחד, אשר קשה עלי מאד לקבל דברים אלו. ולפ"ד אפי' כולנו חכמים כולנו יודעים את הקבלה צריכים אנו להתפלל כמצווה עלינו בנוסח רבינו הגדול ז"ל, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע כו' (אגרות-קודש, א, עמ' יז-יח).

נראה שאדמו"ר הרש"ב הקצין את דבריו של הרא"ד לאוואוט, דהיינו לא זו בלבד שלשיטת השערי תפלה' לא היה אדה"ז צריך לכלול את התפילות הללו, אלא אף משנכללו בסידור אין הן צריכות להיאמר - לשיטתו - ע"י מי שאינו יודע בחכמת הקבלה!

בהקדמתו לשער הכולל' הוסיף הרא"ד לאוואוט דוגמה, שבאמצעותה הבהיר לאלו תפילות היתה כוונתו. וכך כתב: גם יש דברים שנמצאו בפע"ח ובסידור האריז"ל לאמרם (כמו במוצאי-שבת בשעת הבדלה, קודם שיברך יאמר "משבענא עליך" כו' ועוד כהנה),¹ והוא השמיטם מן הסידור, כי מסתמא הבין שזה שייך רק להיודעים ועוסקים בחכמת הקבלה.

אבל שאר התפילות המיוסדות על חכמת הקבלה (כ"אנא בכח" ו"לכה דודי") ודאי שיש לאמרן.

עוד כתב בהקדמת השערי תפלה': גם השמיט מן הסידור כל הדברים שלא מצא לחדש בהם איזה דבר ע"פ הגמרא והזוהר וקבלת האריז"ל, כמו הסליחות והפיוטים

1. דוגמה נוספת ניתן להביא מהפסוק "זה חלק אדם רשע" שע"פ ס' משנת-חסידים יש לאמרו קודם 'מים אחרונים' (וגם נרמז בכוונות האריז"ל), אבל לדברי הרב לאוואוט לא קבעו אדמו"ר הזקן בסידורו מפני שאינו אלא רק למכוונים כוונות ע"פ הסוד, "וגם ראיתי מרבנן קשישאי שלא נהגו לומר.. וגם אני אינני נוהג לאמר 'זה חלק' כי מי אנכי לחלק חלקים" ('שער הכולל', לד, אות ג).

והפזמונים, והרוצים לאמרם כמנהגם ימצאו אותם בשארי סדורים (ודלא כהטועים לומר שכל מה שלא הביא בסדור אין לאמרם). כי מצינו בסדורו אחר סדר עבודה ליו"כ: "כאוהל הנמתח" תמצא במחזור. ואחר הגדה של פסח: הנוהגים לומר פזמונים כו'. וכן ב'לקוטי תורה' שלו פ' בלק [דף עב, ב] ביאר ע"פ קבלה טעם שאומרים במוצ"ש "אל תירא עבדי יעקב".

גם על דברים אלו הגיב אדמו"ר הרש"ב (שם): ומ"ש כבוד מעל' שם בענין הסליחות והפיוטים והפזמונים, שמעתי מאיש מהימן ששמע מהישיש ר' בנימין חיים שי' מלאדי (שזכר את כ"ק אדמו"ר [הזקן] וצוקללה"ה והי' בן שבע בעת הסתלקותו), שהוא יודע ברור שבכהכ"ס של כ"ק אדמו"ר [הזקן] לא היו אומרים סליחות ולא "אבינו מלכנו" (בנוסח הארוך) ביום תענית ציבור. ולפי דעתי, אותן הפזמונים שלא הביא בהסידור בודאי אין לאמרם.

גם בענין זה לא חזר בו הרא"ד לאוואוט מדעתו, אלא שבהקדמתו ל'שער הכולל' הוסיף משפט מכאן: העולה מזה, שכל דבר שאין כל ישראל שוים בחיובו, שאין לזה הכרח בגמרא ובזוהר ובכתבי האריז"ל, רק שכל אחד נוהג כמנהג אבותיו, אינו שייך לסידור המסודר לכל.

כלומר, בסידור מובאים דברים שהם חובה לכל ולא דברים שהם רשות, והרוצה לאמרם כמנהג אבותיו יאמרם. כי דעתו היא שאדה"ז לא התנגד לאמירתם, אלא רק שלא קבעם חובה. והראיה לאי-התנגדותו של אדה"ז היא מכך שהוא אינו שולל לא את אמירת הפיוט "כאוהל הנמתח", לא את הפזמונים שאחרי ההגדה וגם לא את הפיוט "אל תירא עבדי יעקב" - אע"פ שאת כל אלו לא שילב בסידורו.

לפיכך, כנראה, לא ראה הרב לאוואוט כל סתירה ממנהגו של אדה"ז שלא אמר סליחות בתענית-ציבור, שהרי אין בהנהגה זו קריאה לביטול אמירת הסליחות מאלו שרצונם לאמרם כמנהג אבותיהם.

להלן נראה, שלמים הסכים גם אדמו"ר הרש"ב להוסיף (ב"סידור רוסטוב") את "אבינו מלכנו" (הארוך) ליום תענית-ציבור.

לעומת שיטתו זו של הרב לאוואוט, מצינו אצלו ב'שער הכולל' (מח, אות א) גישה הפוכה לענין אמירת "עבדים היינו" ב'שבת הגדול', שבשו"ע (סי' תל) הביא אדמו"ר מהרמ"א שנוהגין במדינות אלו לאמרם, "אבל בסידור השמיט זה, כי לא ציין כמו בשארי סידורים 'עד כאן אומרים בשבת הגדול' " (כמובן שאין סתירה בין שתי הגישות, וכמ"ש עוד עשרות פעמים ב'שער הכולל' להוכיח את דעתו של אדה"ז מכך שהשמיט בסידור; כי כשיש שתי דיעות בדבר ניתן להוכיח מן ההשמטה את דעתו של אדה"ז, משא"כ בפזמונים וכד' שאין מי שאוסר את אמירתם, לכן ניתן לפרש את ההשמטה כקביעה שאין חיוב לאמרם).

בדברים שבעל-פה מצינו שאדמו"ר הרשב"ב היה חלוק על הרב לאוואוט גם בזה, ואגב כך מצינו את התייחסותו לראיה מדברי אדה"ז אודות הפיוט "כאוהל הנמתח" (שלא הגיב עליה במכתבו הנ"ל) ואודות דברים נוספים שלדעתו לא כיון בהם הרב לאוואוט אל האמת.

וכך סיפר הרה"ח ר' יעקב לנדא ע"ה אודות אחת מסעודות הש"ק במחיצתו של אדמו"ר הרשב"ב, שהרבי התרעם על שהרב לאוואוט הכניס לסידור את ה"יהי רצון" שאחר אמירת פרשת "הנשיאים", וכששאלו הרב לנדא האם אין צריכים לומר את ה"יהי רצון", נענה הרבי ואמר: "אה! ווער זאגט עס?! און אז דער אלטער רבי האט ניט גישטעלט אין סידור "עד כאן אומרים בשבת הגדול", איז שוין א באווייז א מען דארף ניט זאגן שבת הגדול "עבדים היינו"? און אז שטעהט "כמראה כהן תמצא במחזור" איז א ראיה אז מען דארף זאגן "מחזור"?! די מעשה איז פונקט פארקערט! שבת הגדול "עבדים היינו" דארף מען מפורש יע זאגן, און דעם "יהי רצון" דארף מען ניט זאגן! (ראה: אגרות-קודש אדמו"ר זי"ע, ב, עמ' קמו. אוצר מנהגי חב"ד, ניסן, עמ' ה; עמ' יח-יט).

שמועה זו (ממקור אחר) באה גם ב'קונטרס הסידור' של הרא"ח נאה (עמ' שפד בסידור תו"א):

כתב לי הרה"ח ר' אלתר שימחאוויץ ע"ה.. שמעתי בענין זה מידידי התמים הרה"ח הר"ר ישראל יחי' לעווין מנעוול, כי שמע מכ"ק אדמו"ר זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע (הוא אדמו"ר מוהרשב"ב נ"ע), אם באמת מדייק בעל 'שער הכולל' כ"כ בדברי אדמו"ר זצוקללה"ה להוכיח מזה שלא ציין בסידור "עד כאן בשבת הגדול" מכלל דסבירא לי' שלא לאמר זה בשה"ג, למה הכניס בסידור שנדפס על ידו נוסח ה"יהי רצון" שאומרים אחר אמירת הנשיאים, שלא נמצא כלל בנוסח אדמו"ר. וסיים הרר"י, שבפועל הי' כ"ק אדמו"ר נבג"מ נוהג להגיד "עבדים היינו" בשה"ג, ושלא להגיד נוסח היה"ר אחר אמירת הנשיאים. עכ"ל.

כך רשם גם אחד הת' בריגא או באטוואצק (כ"י ירושלים מס' 3278): הרב לאוואוט בעל 'שער הכולל' לא כיון במה שמסיק שאין לאמור בשבת הגדול "עבדים היינו", וכן בענין הנשיאים בכל יום ויום מר"ח ניסן העמיד היה"ר לאמור אחר הנשיא, מה שבאמת אינו כן, כי "עבדים היינו" אומרים בשבת הגדול, והיה"ר שאחר הנשיאים אין אומרים (כן אומרים בשם אדמו"ר [הרשב"ב] נ"ע).

כששמעתי מהגר"י לנדא את סיפור הדברים דלעיל, הוסיף ואמר שאדמו"ר הרי"צ היה נוכח גם הוא בשעת מעשה, וגם הוסיף דברי צחות על "הגי צפרין דמצפצפין" וכו'. עוד אמר הגר"י הנ"ל, שאין לכל זה סתירה מהאמור בלוח 'היום יום' ש"ציוה [מוהרשב"ב] לגיסו הרמ"ה הכהן לאמר ה"יהי רצון" שאחר הנשיא - שהרי הרמ"ה הנ"ל לא היה מגזע אנ"ש ולא נהג במנהגי חב"ד.

שני המאורות

עם דרך החיים ונתיב החיים

כולל תפלות לכל השנה

על פי נוסח האר"י הקדוש וצוקל

עם הלכה נפילת ידים וברכות הצהנין ועוד דינים רבים

מאדמו"ר קדש הקדשים המאור הגדול הגאון האמתי החסיד האלקי

בקשת מרנא ורבנא שניאור זלמן נבג"ם מלאדי.

וגלוח אליהם

ספר דרך החיים מהרב הגאון האמתי וכו' מן יעקב וצ"ל אב"ד דליסא
וממלו יתה ספר נתיב החיים אספת הדינים משולחן שרף הרב אדמו"ר מלאדי
נבג"ם שגזרעונו בהם מתנגדת להכרעת דרך החיים. אספם ולקטם הרב דני
הדארל נ"י בשמ"ח ספר קב ונקי על סדר נישן

ועם קצור חובת הלכבות מספר צדה לדרך מרבינו מנחם בן זרח הלמיה
של רבינו הורה בן דא"ש ול שלשה מאמרים סס' אגרת הקדש אשר
כתב אדמו"ר נ"ע בכ"ק:

וראו זה דבר שאור גדול אשר היה נגזר על כה ת"י הרב דני' בן של קדושים כו' מ"ה משה לייב
לכבוד של רב הקדוש מרנא לוי יצחק נבג"ם שלשה סכתבים מאדמו"ר הרב מלאדי
נבג"ם ומכתב סכתו אדמו"ר מרנא דובער נבג"ם אשר היו בכתבים עד כה ונדפסו שנה בזה.

ועל דוסטנו בו לוח העתים. לקושי אמרים סס' אגרת הקדש. תקן שלש משמחות.
דינים מחקרים משו"ע הרב. ועוד כמה הספחות.

(ויחזר הספחות והענינים אשר נסידור כזה ס"ס כחובים מעל"ד).

וויילנא

ברפונ הוצאות האלמנה והאחים רא"ם

שנה תר"נ לפ"ק

אך דעתו של אדמו"ר זי"ע היתה נחרצת שיש לומר את ה"הי רצון" שאחר אמירת ה"נשיאים", ובמענה לסיפורו הנ"ל של הרב לנדא כתב לו הרבי: הנה כל ההנהגות שהדפסתי ב'היום יום' הכנסתים ע"פ הוראת כ"ק מו"ח אדמו"ר שלט"א, וקודם ההדפסה היו עוה"פ נגד עיניו. ראינו ג"כ, זה כמה פעמים, את כ"ק מו"ח אד"ש אומר את היה"ר וכו' (אגרות-קודש, ב, עמ' קמו).

ואל הרא"ח נאה כתב הרבי באותו ענין: בענין אמירת הנשיאים, ותמה אני אשר אחר שיודע כת"ר שי' בזה הוראת כ"ק מו"ח אדמו"ר, הנה מהראוי הי' לכל אנ"ש לפרסם הוראה זו, כדי שיהיו כולם בהנהגה אחת וכו' ועכ"פ צריך הי' להזכיר הוראה זו (שנדפסה ב'היום יום') למען לא יחצו העם לשני מחנות וכו' (שם, ו, עמ' סה). והכוונה אינה לענין "אמירת הנשיאים" כפשוטה, אלא למ"ש בלוח הי"י (ר"ח ניסן): "אחר אמירת הנשיא אומרים יהי רצון הנדפס בסי' תו"א", כדלעיל).

לענין הפיוט "אל תירא עבדי יעקב" שאיתא ב'לקוטי תורה' לאדה"ז שאומרים אותו במוצש"ק (כמובא לעיל מהקדמת 'שער הכולל'), הנה במפתחותיו של רבינו זי"ע ללקו"ת (במדור "ביטויים בלתי רגילים") נכלל ענין זה בערך "מנהגים - שאין נוהגים בחב"ד" [עוד מובא שם באותו ערך (מלקו"ת שה"ש דף כ, ב) הלשון "אור חדש על ציון תאיר", וצ"ע: (א) הרי לא נכתב שם "שאומרים אותו",² (ב) מדוע לא נסמן שם גם לדרך ט, ב].

*

לעיל הובאו דבריו של הרא"ד לאוואוט אודות "הסליחות והפיוטים והפזמונים" שלא הובאו בסידור אדמו"ר, שלדעתו "הרוצים לאמרם כמנהגם ימצאו אותם בשאר סדורים (ודלא כהטועים לומר שכל מה שלא הביא בסדור אין לאמרם)". מאידך גיסא הובאה דעתו של אדמו"ר הרש"ב הנוטה שאין לומר את הסליחות, ו"אותן הפזמונים שלא הביא בהסידור בודאי אין לאמרם", גם לא את הפיוט "כאוהל הנמתח", שאודותיו כותב אדמו"ר בסידורו: "כאוהל הנמתח" תמצא במחזור.

לגבי הזמירות של שבת - שאותן לא הביא אדמו"ר בסידורו³ - נראה שיש לו לאדמו"ר הרש"ב גישה שונה מאשר לשאר הפזמונים שלא הובאו בסידור (ואגב כך למדנו על תופעה הפוכה, שאפילו פזמונים הכתובים בסידור לא היו נאמרים!).

וזה לשונו של אדמו"ר הרש"ב בהגהותיו לסידור:

2. אך ראה בס' מאמרי תרכ"ט (מהדורת תשנ"ב, עמ' קצו): וכמו שאנו מבקשים אור חדש על ציון תאיר כו' (וראה שם בעמ' קט, בהערות, מקבילות בדא"ח לענין "אור חדש על ציון תאיר", אך באף אחת מהן לא נאמר "וכמו שאנו מבקשים" או בסגנון דומה לזה).
3. אף שיש זמירות שהן מקדמוני הראשונים, כגון הפיוט "כל מקדש שביעי" שנמצא כבר במחזור ויטרי. וראה המובא בהע' הבאה בשם האריז"ל.

ומכ"ק אאמו"ר [מוהר"ש] זצוקללה"ה (בשם כ"ק אאמו"ר [הצ"צ] זצוקללה"ה) שמעתי, שאמר רבינו הגדול [אדמו"ר הזקן] זצוקללה"ה, שמה שלא העמיד בהסדור זמירות, הוא שחשב שישירו בתוך הסעודה, ושיר למעלה מזמרה.⁴ ופ"א [אמר], שמה שלא [העמיד בהסדור זמירות] כו', הוא שחשב שידברו חסידות בתוך הסעודה. ע"כ (ואינני יודע אם הכוונה על הפזמונים "אזמר בשבחין", "אסדר", "בני [היכלא]", הרי כתובים בהסדור. אך זה ידוע שהם לא אמרו הפזמונים הנ"ל.⁵ וכמה פעמים הייתי בעת הסעודה, ולא ראיתי [=למוהר"ש] שיאמר הפזמונים הנ"ל. ופעם אחד (בהזמן שאכלנו אתו על השלחן) צוה לנו שנאמר הפזמונים הנ"ל. אך זה נמשך זמן קצר, רק איזה שבתים, ולא אמר לנו עוד שנאמר כו'). עכ"ל מוהרש"ב בהגהתו לסידור.⁶

*

4. הכוונה, כנראה, ששירה ללא מלים היא למעלה מזמרה שעם מלים. וראה בהוספות ל'תורה אור' סוף פ' כי תשא (קיג, א): היא [השבת] בחי' שתיקה שלמעלה מבחי' דיבור, שהשתיקה הוא בחי' בטול במציאות.. ולכן המצוה לשורר בשבת כמ"ש האריז"ל, שהוא בחי' כלות הנפש.. והניגון הוא בחי' הביטול בלי צרופי אותיות, כ"א רק המשכה שנמשך להדבר בבחי' ביטול ותשוקה כו' [וב'אור התורה' פ' בראשית (תקיד, א) בביאור אותו ענין: בשבת דוקא הוא עיקר השיר.. כי ענין השיר וניגון הוא עלי' והגבהה ממהות למהות.. שאין זאת אלא ע"י השיר דוקא, והטעם הוא להיות כי הרי אנו רואים בניגון יש בחי' פנימי הנקודה שכלב שהוא למעלה מהשכל הרבה כו', שהרי בקול הניגון כשיוצא ממעמקי הלב באיזה כוונה והשגת דבר מה, הנה תתבטל צירופי אותיות מח' אותו הכוונה וההשגה, ולא תהי' מכללותו רק קול פשוט שבניגון.. ששרשו הגבה למעלה ממנו וכו'.

5. גם בקרב אנ"ש בדור שלפנינו לא נהגו לומר את הפזמונים הללו (ראה בס' 'לשמע און', עמ' 218, שהתפלאו על הר"ר לוי"צ - אביו של אדמו"ר זי"ע - שניגן את "אסדר לסעודתא").

אך ראה בס' הניגונים (א, ניגונים: י, מח, מט), ניגונים קדומים לג' הפזמונים הללו (מהם שמתייחסים לאדמו"ר הזקן ולהר"ר הלל מפאריטש), ועוד שם (ב, ניגון קפט) ל"אסדר לסעודתא", שאותו היה אדמו"ר זי"ע שר ברבים פעמים הרבה. וב'שער הכולל' (יח, ה): הפזמונים שתיקן האריז"ל לאומרים בג' סעודות שבת, אומרים בניגון אחר לימוד משניות כו'.

6. בהע' להגהות מוהרש"ב נעתק הקטע הבא, מהקדמתו של אדמו"ר הרי"צ לקונטרס 'פוקח עורים' (עמ' 7): בסעודת ליל ש"ק ההיא [שבת סליחות, תרל"ז] סיפר כ"ק אאמו"ר [מהר"ש], אשר אצל כ"ק אבותינו רבותינו היו זמנים שהיו אומרים זמירות בסעודות שבת, ויאמר בלשון הזה: דער עלטער זיידע [רבינו הזקן] האט געהאלטען אז זמירות דארפן זיך זאגן, און דאס וואס דארף זיך זאגן איז אז עס זאגט זיך איז דאס געזאגט, אבער אז דאס איז מער ניט ווי געזאגט, איז דאס ניט געזאגט... וכשסיים את דבריו אלה התחיל לנגן את הזמירות והמסובים ענו אחריו.

אחד מן הפיוטים הנפוצים שרבינו לא הביאו בסידורו, הוא הפיוט "יגדל אלקים"; פשיטא שבמקרה זה גם הרב לאוואוט לא יסבור שההשמטה נובעת מכך "שלא מצא לחדש בהם איזה דבר", ודעת לנבון נקל שהוא מפני האמור בס' פע"ח (בתחילת שער א): מורי [האר"י] זלה"ה לא היה חפץ בשום פזמון או פיוט מאותן שחברו האחרונים, רק מאותן שחברו הראשונים כו' על דרך האמת. אבל אלו האחרונים שלא ידעו דרך קבלה אינם יודעים מה שהם אומרים, וטועים בסדר דיבורם בלא ידיעה כלל כו', ובפרט יגדל אלקים כו'. עכ"ל.⁷

ועד"ז כתב גם בשער-הכוונות (דף נ, ג-ד) שלא היה לעיני רבינו הזקן: דע לך כי מורז"ל לא היה אומר שום פזמון ושום פיוט ובקשה מאלו שסדרו האחרונים כגון ר' שלמה בן גבירול וכיוצא, לפי שאלו האחרונים לא ידעו דרכי הקבלה ואינם יודעים מה שאומרים וטועים בס' דיבורם בלי ידיעה כלל, ובפרט פזמון יגדל אלקים חי כו'. עכ"ל.

אודות פיוט זה כתב הרה"ק מקוידנוב בס' 'משמרת שלום' (סוס"י ח ובמהדו"ב לשם): והנה בענין אמירת יגדל כתוב בסידור האר"י ז"ל שלא לאומרו, גם רבינו מלאדי השמיט מסידורו. ובעיני יפלא, הלא השל"ה הקדוש בס' שעה"ש [=בסידורו שער-השמים] עשה פירוש לשיר יגדל, ודו"ז הגאון יעב"ץ בסידורו קודם שה"י [=שיר היחוד] כתב שהרמב"ם חיבר שיר יגדל, והרמב"ם ידוע כי רוח ה' דבר בו. גם הק' מלאדי עצמו בס' תניא הביא מלשון יגדל "לא יחליף הא-ל ולא ימיר דתו". ע"כ לדעתי לאו מר בריה דרבינא חתום עליה. וכן מצאתי בס' מדרש פנחס שהק' ר' פנחס [מקאריץ] היה אומר יגדל רק בשבת לא בחול, וכן היו נוהגים האנשים הגדולים, והאנשים הק[טנים] היו אומרים גם בחול. א"כ נראה שאדרבא היו מחשיבים מאד את השיר יגדל. וכן מצאתי בס' קדושת לוי להגאווה"ק מבא"ד בלקוטים שבסוה"ס, מאמר על לשון גומל לאיש חסד כמפעלו שביגדל. ע"ש. עכ"ל.

ודבריו כי האמור בסידור האר"י ז"ל "לאו מר בריה דרבינא חתום עליה", תמוהים, שהרי מכל סידורי האר"י ז"ל נמצא קטע זה רק בסידורו של הר"ר שבתי מראשקוב, שהוא המקובל ביותר מכל סידורים אלו. ומה גם שדברים אלו מובאים הן בפע"ח והן

ובס' השיחות תש"ד (עמ' 94. כאן בתרגום ללה"ק): הוד כ"ק אאזמו"ר הרה"ק צ"צ ביאר מדוע לא הביא הוד כ"ק רבינו הזקן את הזמירות בסידורו, מפני שהוא חשב שידברו חסידות בשלחן הסעודה. הוד כ"ק אאזמו"ר הרה"ק מוהר"ש אמר, שהוא מפני שינגנו ניגון. הוד כ"ק אאזמו"ר הרה"ק [מוהרש"ב] תיווך בין שני העניינים.

זהו סוג אחד של פיוטים שרבינו לא שילבם בסידורו. סוג אחר אינו תלוי כלל במעלתו של הפייטן וקדושת הפיוט, אלא בצד ההלכתי שבדבר: וידוע אשר אדמו"ר בסידור דקדק והחמיר מאוד שלא להפסיק באמצע התפילה בדברים אין להם שורש בגמרא ובקבלת האר"י ז"ל, ובפרט נגד הגדולים [הפוסקים] הנ"ל (שער הכולל, מ, אות יג).

בשער-הכוונות (שהוא מן השמונה-שערים הנאמנים והמקובלים על הכל), ואיך נוכל לפקפק בהם.

ומה שהביא מדברי הרב יעב"ץ בסידורו, הנה היעב"ץ עצמו כתב שם בזה"ל: הוא עצמו [הרמב"ם] ז"ל תיקן שיר "יגדל" שיש בו תארים נוספים מחודשים ממנו ז"ל... כי על כן באמת ערערו עליו חכמי האמת שמיאנו ומיחו לאמרו. עכ"ל. הרי שגם היעב"ץ מודה שחכמי האמת מיאנו באמירת הפיוט "יגדל" וערערו עליו, ואיך ניתן להסתמך על דברי היעב"ץ כדי להוכיח מהם ש"לאו מר בריה דרבינא חתום עלה".

מן העבר השני לדעתם ה"מתונה" של הרה"ק מקאריץ ובעל ה'משמרת שלום', בולטת ב"קיצוניותה" דעתו של הרה"ק מקומרנא בספרו 'שולחן הטהור' (סי' סח, זר-זהב אות א): פליאה נשגבה בעיני על אמירת "יגדל". ולא על המון עם, אלא על גדולי ישראל שלא ציוו שיסלקו מן הסידור. כי אם מלאך אלקים קדוש מרן האר"י הזהיר שלא לאמרו, והוא הי' יודע ברוח קדשו כל ההווה שבעולם, כל הנשמות שהיו מאדה"ר עד ביאת משיח מה הי' עמהם, כיון שהוא ציוה שלא לאמרו מסתמא דברים בגו מזה המחבר שחיברו, שהי' מראה רגליו על שלשה עשרה עיקרים, והשם יודע מה הי' בלבם. וידוע ממעשה נורא שהי' בק"ק פידהאיץ שאיש אלקים הרב הקדוש 'משאת בנימין' הנהיג בימיו בבית-הכנסת שלא לאמרו, ואחר פטירתו קם רב אחד מאן דהוא וציוה לאמרו, וידוע מן הרעש והרעם שהי' ברגע ההוא, עד שניכר עד היום בכותל דרומית הבקיעה בכותל שנבקע בעת ההוא, ומאז והלאה נתבטל שם אמירת של "יגדל" עד היום. ולדעתי זהו חסרון אמונה מה שלא סילקו "יגדל" מן הסידור. ודי בזה. עכ"ל.

אף כי סבירא ליה לאדמו"ר הזקן שאין לומר את הפיוט "יגדל", יקשה עלינו לומר שהוא מקבל את עמדתו של הרה"ק מקומרנא באשר לזילות מחברו; הציטוטים הרבים מ"יגדל" והדקדוקים בלשונו, מלמדים ש"אדם כשר היה", גם אם לא עמד במדריגתם של הראשונים שכל דבריהם דברי קבלה וגם אם יצירתו אינה ברמה הראויה להיקבע בסדר התפילה.

כבר הביא ה'משמרת שלום' את לשונו של רבינו בס' ה'תניא' (פ' כה) "ולא יחליף ולא ימיר דתו לעולמים", שמקורם גלוי בפיוט "יגדל" (וצ"ע מדוע לא ציין אליו רבינו זי"ע בהגהותיו לס' ה'תניא' עמ' קנה). בלשון זה ממש כתב רבינו הזקן גם בהל' תלמוד תורה (פ"ב ה"ד): שמצות התורה לא תשתנה בשינוי הדורות, ולא יחליף ולא ימיר דתו לעולמים.

לשון נוסף מ"יגדל" נמצא ב'תניא' (פ' מה ובכ"מ): "אין לו דמות הגוף", לשון שמופיע בעוד מקומות רבים בדא"ת.

הדמיון ל"יגדל" ניכר עוד יותר בלשון "אין לו דמות הגוף ואינו גוף" ('תורה אור' דף צד, ד. 'לקוטי תורה' שמות ג, ג. שיר-השירים יז, ג). וביותר מובהק הדמיון בלשון "אין לו דמות הגוף ולא נערוך אליו קדושתו" ('לקוטי תורה' ויקרא מה, א). כמו כן

מופיע הביטוי "ולא נערוך אליו קדושתו" בפני עצמו ('תורה אור' סב, ג. 'לקוטי תורה' במדבר פא, ב. דברים ע, א), ובתו"א שם מדייק בו טובא: פירוש, שאפילו קדושתו שהוא קדוש ומובדל כו' לא נערוך אליו לפי שאינו בגדר עלמין כלל (גם בלקו"ת שם מדייק בלשונו).

ב'אור התורה' (בראשית, ו, עמ' 2046) מתבטא אדמו"ר הצ"צ: וכן נוסח אין לו דמות הגוף ולא גוף. ודוק בלשונו: "וכנוסח".

עוד כותב שם הצ"צ: "וידוע הקושיא ע"ז בשל"ה, דכיון שאין לו דמות הגוף מכש"כ שאינו גוף". וכוונתו לדברי השל"ה בתחילת "שער האותיות" (דף נח, ב), שנעתקו משם גם לפירוש ה"יגדל" שבסידורו 'שער השמים': רבים שואלים... ומפרשים... ואני אומר שיש בזה ענין עמוק וכו'.

גם בחלק "בית נאמן" (דף י, ב) כותב השל"ה: כמו שתיקן בעל שיר יגדל כו' אין לו דמות הגוף ואינו גוף (עיי"ש).

מכל האמור לעיל חזינן, שלעתים פשיטא שאין אומרים את הפיוטים והתפילות שלא הובאו בסידור אדמו"ר, אך לעתים מאי דפשיטא להאי שאומרים אותם לא פשיטא להאי, וכן להיפך.

[ח]

טעמי המקרא שבסידור

המעין בסידורים הנדפסים ע"פ אדמו"ר הזקן (דהיינו סידור טשערנאוויץ תרי"ג, סידור תורה-אור, סידור עם דא"ח וכיו"ב), יבחין כי הקטעים שמקורם בתושב"כ - בחמישה חומשי תורה - באו כולם עם טעמי המקרא.

דהיינו: פרשת העקידה, פרשת תרומת הדשן וסידור המערכה, פרשת התמיד, פרשת הקטורת (בסי' תו"א ולא בסידורים האחרים שראיתי), פ' שירת הים (מ'ויושע"), שלוש הפרשיות של "שמע" (וכן ב'ק"ש קטנה' דקרבנות), פ' "וידבר" של תפילין דר"ת ו"ששה זכירות" (בסידור קאפוסט תקע"ו פרשת "וידבר" נדפסה ללא נקודות כלל, וה"ששה זכירות" מנוקדים אך לא מוטעמים).

בסידור תו"א מוטעמים גם פסוקי ברכת כהנים הנאמרים אחרי ברכת התורה (אבל לא בסדר ברכת כהנים, לא בהטבת חלום ולא בק"ש שעל המיטה).

בסידור טשערנאוויץ תרי"ג מוטעמים כל פסוקי התורה שב"ויתן לך" (דהיינו מ"ויתן לך" ועד "ואתה על במותימו תדרוך").

בנוסף לכך מוטעמת בטעמי המקרא גם הברכה שלפני ההפטרה (ורק כאן אכן נוהגים לומר בנגינת הטעמים). בסידור טשערנאוויץ תרי"ג אין ברכה זו מוטעמת, וגם לא בסידור עם דא"ח (קאפוסט תקע"ו).

ואלו שאינם מוטעמים:

פסוקי י"ג מידות הרחמים הנאמרים בוידוי שלפני תחנון, אינם מוטעמים בשום סידור מהסידורים שראיתי; פסוקים בודדים כגון: "אתה הראית" (אחר שיר של יום הש"ק), "ויהי בנסוע", "שמע ישראל" (לפני קריאה"ת בש"ק), "וזאת התורה", פסוקים בודדים ב"אתה הראית" של שמח"ת.

[העירני ש"ב הרה"ח ר' לוי יצחק ראסקין שי', שגם הפס' דלהלן אינם מוטעמים: פ' "ויכולו" בתפילת ליל ש"ק ובקידוש; פסוקי "ושמרו" בתפילת שחרית ש"ק; פ' "ולקחת סולת"; פסוקי התושב"כ שבתפלות המוספין ובקידוש היום דש"ק].

הפסוקים ש"מנהג העולם לומר" אחר "השכיבנו" בשבתות ובמועדים (פסוקי "ושמרו" ופסוקים אחרים מעין קדושת היום), נדפסו בסידורים הישנים ללא ניקוד וללא טעמים (כן הוא בקאפוסט תקע"ו, טשערנאוויץ תרי"ג ובסי' תו"א).

*

ויש להעיר מהאמור בס' פרי עץ חיים (קארעץ תקמ"ה, שער הקרבנות פרק ג): ומורי ז"ל בהגיע לשום פסוק מכל פסוקים שבתורה הנאמרים בתוך התפילה, היה קורא בניגון ובנעימה כפי טעם הפסוק במקומו ממש. [בפע"ח מהדורת קארעץ תקמ"ב, שער עולם העשיה פרק ב, בשינוי לשון: לשום פסוק מפסוקי התורה ובתפלה. ובס' הכוונות, ויניציאה ש"פ, דף ד, ב: גם בהגיעו לשום פסוק] או שום פר[שה] היה אומ' כפי טעם ניגון המקרא [ממש].

אך במקום המקביל בשער הכוונות (דף נא, א), שלא היה לעיני אדמו"ר הזקן, נאמר: גם כשהיה קורא איזה פרשה או איזה פסוק מן התורה או מן הנביאים או מן הכתובים, היה אומר כפי ניגון טעמו ממש, אם בתורה או בנביאים כו' [וכאן גם אין מופיעות התיבות "הנאמרים בתוך התפילה" כפי שהוא הלשון בפע"ח]. (ונוסח זה צ"ע, שנמצא שהיה אומר את כל פסוד"ז בניגון הטעמים!).

ואפשר שמזה הטעם רצה אדמו"ר שיהיו פסוקי התורה שבתפילה מוטעמים. ומהאי טעמא מובן מדוע לא הוטעמו פסוקים שבתפלת שמו"ע, שאותם ודאי שלא אמר האריז"ל "בניגון ובנעימה". וגם את פסוקי הקידוש לא אמר בטעמים, אלא רק את הפסוקים "הנאמרים בתוך התפילה".

*

לענין שירת הים, נאמר בסידור האריז"ל: צריך לומר שירת הים בכוונה גדולה ומעומד.. ומכפרת על עוונות וזוכה לאומרה לעתיד, לכן יאמר בטעמים ובניגון מלה במלה ובנועם וכו'.

ובכה"ח (נא, אות מא) הביא מס' סולת בלולה בשם המדרש, שמי שאומר אותה בכל יום בשמחה רבה ובדקדוק התיבות ובטעמים כו' מוחלין לו עוונותיו.

ועד"ז איתא בס' חרדים (ב"חתימת הספר"): יכוין בשירת הים שאומרים בכל יום לאומרה בקול ובשמחה רבה כאילו אותה שעה יצא ממצרים, שהרי אמרו במדרש ויסע משה את ישראל מים סוף שהסיעם מעוונותיהם, שנמחלו ע"י השירה שאמרו וכו' (אך בדבריו לא נזכרה האמירה בטעמים. וכנראה שמדברי הס' חרדים נתגלגל לס' סולת-בלולה שהביא כך בשם המדרש).

ולענין ק"ש הביא רבינו בשולחנו הטהור (סי' סא, כג): יש מי שאומר שצריך לקרות ק"ש בטעמים כמו שהם בתורה, וראוי לחוש לדבריו. אבל לא נהגו כן במדינות אלו, וקשה לשנות המנהג בזה כי הקריאה בטעמים מפסדת הכוונה למי שלא הורגל בה מעודו לכוין בנגינה ובפירוש המלות כראוי. אבל הרוצה להחמיר על עצמו ויודע שיוכל לכוין בשתייהן יחמיר, ותבוא עליו ברכה. עכ"ל.

וכתב הפמ"ג (שם, א"א אות יד): ועכשיו נדפס בסידורים הנגינה.

[ט]

מעין החתימה סמוך לחתימה

במחלוקת האמוראים (פסחים קד, א) מהו הנוסח שצריכים לאמרו סמוך לחתימה, נפסקה הלכה כשמואל הסובר שיש לומר מעין החתימה סמוך לחתימה (כ"ה ברי"ף וברא"ש ועוד ראשונים שם).

בברכות רבות נראה לכאורה שהסיום אינו מעין החתימה, ובכל אחת מהן השתדלו הפוסקים לתת טעם כלשהו להצדקת אותו נוסח וליישב את המנהג.

בסידורו של אדמו"ר הזקן נראה שרבינו מחמיר בזה בצורה קיצונית מאוד (חלקם, כנראה, גם בגלל שכן דעת האריז"ל באותם מקומות), אך כמדומני שרק במקום אחד כתב זאת בפירוש; בהגהה שנדפסה לראשונה בסידור קאפוסט (השני) בברכות ההפטרה נאמר: כך צ"ל מטעם שצריך שיאמר מעין חתימה סמוך לחתימה.. וכמו"כ הנוסח "תושיע ותשמח" הוא מטעם הנ"ל. עכ"ל.

מטעם הנ"ל תיקן אדה"ז שיאמרו בברכות ההפטרה "כי א-ל מלך נאמן אתה" מעין הסיום "הא-ל הנאמן בכל דבריו" (ולא "נאמן ורחמן" - כך פירש ב'שער הכולל', כה, אות ג), וכן שיאמרו "תושיע ותשמח" מעין הסיום "משמח ציון בבניה" (ויש לעיין האם זה חידוש שחידש אדמו"ר מדעתו הגדולה, או שמא כבר מצוי נוסח זה אצל הקדמונים). כמו"כ צ"ע טעמים של כל הנוסחים האחרים שלא חששו לכך. ב'ערוך השולחן' (רפד, אות יא) כתב כי "האשכנזים לא חשו לזה לפי שהתשועה הכל אחת עם השמחה", ונראה מדבריו שמעין החתימה היינו דמיון בתוכן ובענין ולא דוקא

בלשון. אך מכאן ומעוד מקומות ניכר שדעתו של אדמו"ר הזקן היא שצ"ל דמיון בלשון דוקא.

בסיום ברכת "יוצר אור" נהגו באשכנז להוסיף "אור חדש על ציון תאיר ונוכה כולנו במהרה לאורו", וכך נוהגים עד היום מתפללי נוסח אשכנז וספרד ("החסידי"), אבל אדמו"ר מחמיר בזה ונוקט בנוסח הספרדים וכדעת רש"י (ראה טור סי' נט ובשו"ע אדמו"ר שם סעיף ו, שהוא לפי שצריך לומר מעין פתיחה וחתומה סמוך לחתימה). ובפרט שכן הוא דעת האריז"ל.¹

בסיום הברכה שלאחר ק"ש נהגו האשכנזים להוסיף "צור ישראל", וגם בזה נקט אדמו"ר כנוסח הספרדים שאין אומרים אותו. וי"ל שענין זה נוגע גם לענין מעין החתימה סמוך לחתימה - אע"פ שגם נוסח אשכנז מסיים בפסוק "גואלנו.. קדוש ישראל" סמוך לחתימה - מפני שענינו של "צור ישראל" מיירי בגאולה העתידה, ואפשר שעפ"ז גם הפסוק "גואלנו" יתפרש על הגאולה העתידה ולא על "גאל ישראל" דגאולת מצרים (ראה ב'עמק ברכה' שבסידור 'צלוחא דאברהם', ובס' 'שולחן הטהור' סי' סו אות ו וב'זר זהב' שם). וגם בזה תמך אדמו"ר יתדותיו בדברי האריז"ל.²

בסיום ברכה ראשונה שלפני ק"ש של ערבית מוסיפים בנוסח אשכנז את המשפט "א-ל חי וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד", וכבר הביא בטור (סי' רלו) את דברי אחיו הר"ר יחיאל ש"יותר נכון נוסח ספרד, כי אין זה מעין חתימה סמוך לחתימה" (אלא שהרא"ש מיישב את המנהג). אדמו"ר נקט כנוסח הספרדים והשמיט את התוספת הזו (וראה 'שער הכולל', יז, אות טו. ובדבר התיבות 'ה' צבאות שמו' שלדברי הטור גם הן אינן צריכות להיאמר, ראה בסידור המדקדק ר' שבתי עמ' 272, ובמלואים לשם).

בסיום ברכה שניה שאחר ק"ש של ערבית נראה שאדמו"ר מהפך את הסדר מכפי שהוא מנהג האשכנזים, ומסיים במלים "כי א-ל שומרנו ומצילנו אתה" - כדי שיהיה ממש מעין החתימה "שומר את עמו ישראל לעד".

בדבר סיום ברכת "השכיבנו" בליל ש"ק, כתב אדמו"ר בשו"ע (רסז, ה): במדינות אלו נוהגין לומר ג"כ "כי א-ל שומרנו כו' ושמור צאתנו כו' כמו בחול, וחותמים "ופרוס כו' ברוך.. הפורס" כו'. עכ"ל (ובלבד שם: וכן המנהג בכל אלו הארצות ואין

1. בקובץ 'גדיל תורה' נ"י. (גל' מ עמ' קלז-קלח) נדפס קטע המיוחס לאדמו"ר הזקן, ושם נאמר: ..תיקן האריז"ל נוסח התפילה מלוקט מאשכנז ומספרד ומשאר נוסחאות, בענין שכפי תיקון נוסחתו הוא משער הי"ג שכל ישראל יכולים לעלות בו.. וע"י הכוונות וגימט' נוכל להבין תיקון נוסחתו, איזה תיקון יוכשר בעיניו.. מ"מי כמוך" עד "גאל ישראל" מ"א תיבות, וא"א אלא בענין שאין בנוסחתו "צור ישראל" עד "ונאמר גואלנו". לפי ש"צור ישראל" הוא בקשה, ובכל שלפני ש"ע אינם רק סידור שבחיו.. ואין לומר בשחרית "והתקין מאורות" ולא "אור חדש" וכו'.

2. ראה בסוף ההערה הקודמת.

לשנות. עכ"ל. ולכך נוטים גם דברי הט"ז והמג"א. וראה גם במקו"ח לבעל החות יאיר).

אבל בסידורו קבע אדמו"ר לומר: "ופרוש עלינו סוכת שלומך, ברוך.. הפורש סוכת שלום" וכו' - שהוא מעין החתימה סמוך לחתימה (ונראה שאף השמיט תיבות נוספות כדי לסיים במשפט "ופרוש עלינו", שהוא ממש מעין החתימה. וראה בטור סוס"י רסז, ובב"ח שם).³

גם בברכת "ולירושלים עירך" שבתפילת שמונה-עשרה מצינו שאדמו"ר מהפך את הסדר מכפי הנהוג אצל האשכנזים, ומקדים את "וכסא דוד עבדך מהרה בתוכה תכין" ל"ובנה אותה בקרוב בימינו בנין עולם", כדי שיהיה מעין החתימה "בונה ירושלים" (כך מפורש הטעם בסידורו של ר' שבתי המדקדק).⁴

בברכת "שמע קולנו" מצינו היפוך אחר, שהפתיחה אינה "אב הרחמן שמע קולנו" כפי המקובל בנוסח החסידים, אלא "שמע קולנו.. אב הרחמן". וכנראה שהוא כדי שיהיה סיום הברכה גם מעין הפתיחה (ראה בדברי המאירי ועוד מפרשים בגמ' פסחים

אוצר החכמה

3. ואלו דברי קדשו של הב"ח: ואין לומר "כי א-ל שומרנו כו' ושומר צאתנו ובואנו כו'". וכ"כ במנהגים, וכך נהגו קדמונינו מעולם כפי מה ששמענו וקבלנו מרבותינו. אבל בדורות האלו נוהגים לאמרו, ולא ידענו מאין הגיע לנהוג היפך דברי רבינו והמנהגים. ולבי אומר לי כי דבר זה ¹²³⁴⁵⁶⁷וכיוצא בו הגיע אלינו מהש"צ שאינם מהוגנים, שמקבלין בכל קהלות בשביל שהם משוררים להם בקול נעים, אע"פ שאינן בקיאים ואינן יודעים הלכות תפילה. ויד העשירים תקיפה על חכמי הדור גם בזה. אבל הגון הוא לחזור המנהג על כנו הראשון, וכבר נוהגין כן מקצת ש"צ ההגונים והיודעים ורוב הלומדים ומודים על האמת. שוב ראיתי שבעל הלבוש כתב ליישב מנהג טעות זה, ואין דעתי העניה כמוני נוחה מדבריו.

4. בכמה מסידורי המקובלים קיבלו בברכה זו את הנוסח הספרדי בשלימותו, כולל נוסח הפתיחה: תשכון בתוך ירושלים.. וכסא דוד.. ובנה אותה.. (כך בסידור הנדפס של ר"י קאפיל ובסידור האר"י כת"י יאמפלא תק"י). בסידורים אחרים מובאות שתי הנוסחאות זו לצד זו (כגון בסידור האר"י זאלקווא תקמ"א וסידורו של ר' אשר). אבל רבינו לקח מנוסח הספרדים רק את הסדר "וכסא דוד.. ובנה אותה", כפי ההצעה שבסידור ר' שבתי המדקדק (ובשער הכוונות דף נא, ג נראה שהאריז"ל היה פותח בנוסח "תשכון בתוך ירושלים").

חוגים מסויימים (שהקדמת מלכות דוד לבנין ירושלים אינה עולה בקנה אחד עם שיטתם) מפיצים בכתביהם שמועת שווא, שבגלל שינוי הנוסח הזה מיאנו המדפיסים הקדושים מסלאוויטא להדפיס את סידורו של אדמו"ר הזקן.

והבל יפצה פיהם, שהרי קדושי סלאוויטא הדפיסו את סידור אדמו"ר לפחות פעמיים (כנ"ל בפרק חמישי).

שם, שכך צ"ל גם לדעת שמואל הסובר שסיום הברכה צ"ל מעין החתימה). וכך הוא גם לנוסח האריז"ל, כמ"ש בשער הכוונות (דף נא, ג).

בסיום ברכת "מודים" נוספו (בסוגריים) התיבות: "הא-ל ישועתנו ועזרתנו סלה הא-ל הטוב", וכנראה שגם לזה יש שייכות לסיום מעין החתימה (ראה 'שער הכולל', ט, אות לא). משא"כ בנוסחים שמשמיטים את התיבות "הא-ל הטוב".

בשו"ע (תקפב, יא) כתב אדמו"ר הזקן: בחתימת הברכה [בראש-השנה] אומרים "ודברך אמת" וכו', בין בתפילה בין בהפטרה בין בקידוש, ולא יאמר "ודברך מלכנו" אלא "ודברך אמת". עכ"ל. אף שהנוסח שבטור הוא "ודברך מלכנו אמת", אבל הב"ח והדרכי-משה הביאו מה'מנהגים' שהזהיר שלא לומר "ודברך מלכנו" אלא "ודברך אמת". וכ"כ הרמ"א בהגהת השו"ע שם סעיף ח, הלבוש והמג"א.

אבל בסידורו קבע אדמו"ר לומר "ודברך מלכנו אמת" (בין בתפילה בין בהפטרה ובין בקידוש), ונראה שהטעם של מעין החתימה סמוך לחתימה ("מלך על כל הארץ") הכריע נגד כל הפוסקים ונגד מנהג האשכנזים (ראה 'שער הכולל', מב, אות יא. 'אוצר מנהגי חב"ד', ר"ה, עמ' סו).

[י]

סידור אדמו"ר ונוסח אשכנז הקדום

בקובץ "בית אהרן וישראל" (גל' מה, עמ' קטו) העירו בדבר הנוסח "מחיה המתים" (היו"ד דמחיה בסגול ולא בצירי),¹ שכך הוא הנוסח בכל הסידורים הישנים, ושכך הוא הנוסח בסידורי הספרדים עד ימינו. ולא העירו אשר כן הוא הנוסח גם בסידור אדמו"ר הזקן בעל התניא, "מחיה" בסגול [וכך הוא גם בסידור ראדוויל תק"פ. אבל במהדורותיו המאוחרות ננקד בצירי].

והנה מכבר שיערתי שרבים מהדברים הנראים כיום כמיוחדים לנוסח אדמו"ר אינם אלא הנוסח האשכנזי הישן שנהג בזמנם, כגון:

[א] "מוריד הגשם" (גימ"ל סגולה ולא קמוצה); לפני שנים לא רבות היה נוסח זה - בין האשכנזים - נחלתם הכמעט-בלעדית של חסידי חב"ד, וכך כתב בזמנו הגרש"י זוין ('סופרים וספרים', פסקים, עמ' 27): החב"דיים, למשל לא יאמרו "משיב הרוח ומוריד הגשם" (הגימ"ל בקמ"ץ), אלא "ומוריד הגשם" (בגימ"ל סגולה), מפני שכך נדפס בסידור הרב (בכל הסידור נדפס "הגשם" בקמ"ץ). ולא שהרב כתב בפירושו לקרוא בסגול, אלא שכך מנוקדת הגימ"ל בסידורו.. עד כדי כך מדקדקים חסידי חב"ד בסידורם האוטוריטטי. עכ"ל.

1. המדקדקים כותבים "צירה", אבל ב'שער הכוונות', ב'עץ חיים', ב'פרי ע"ח', ב'לקוטי תורה' לאדמו"ר, בשו"ת 'צמח צדק', ב'לקוטי לוי"צ' ובאגרות-קדשו של רבינו זי"ע נכתב "צירי".

ואכן, עד שנת תש"מ בערך, סידור חב"ד היה (כנראה) היחידי שבו ננקד "הגשם" בסגול; ורק בזכותו של ר' חיים קרויס שפעל ללא לאות - בגופו בנפשו ובמונו - למען החזרת העטרה ליושנה, שב הנוסח האשכנזי הקדום גם לשאר הסידורים (שהושפעו בעבר מתיקונייהם של המדקדקים החדשים).

[גם בסידור ראדוויל תק"פ ננקד בסגול, אך במהדורותיו המאוחרות שינו לקמץ].

[ב] בסידורי אשכנז הישנים (בדפוסים ובכת"י) הלמ"ד שבתיבת "גליותינו" שבברכת "תקע בשופר" וב"מודים דרבנן" ננקדת בחיריק ("גליותינו") ולא בקובץ ("גליותינו"). בסידורים המאוחרים יותר שינו לנקד בקובץ, וכך גם בסידור 'תורה אור'. אבל בסידור טשערנאוויץ תרי"ג (המשקף, בדרך כלל, את נוסח סידורי סלאוויטא) נשתמר הניקוד האשכנזי הישן: "גליותינו" בחיריק, הן בברכת "תקע בשופר" והן ב"מודים דרבנן". גם בסידור קאפוסט תקע"ו נדפס בשמו"ע "גליותינו" (אך "מודים דרבנן" נדפס ללא ניקוד).

מעין זה הוא גם ב"יהי רצון" שבסדר העבודה בתפילת יוה"כ, שנאמר שם (בסידורים הישנים, קאפוסט תקע"ו וטשערנאוויץ תרי"ג): "שנת קבוץ גליות". אך בחדשים - וגם בסידור תו"א - נשתנה ל"גליות".

[ג] בנוסח "על הנסים" לחנוכה כתב הר"ר שבתי המדקדק בסידורו: בכל הסידורים.. "ואחר כך [באו בניך]", וכן הוא באבודרהם, אבל נ"ל כי יותר נכון הוא לומר "ואחר כן", כלשון הפסוק ואחר כן יבוא הכהן.. וכן ואחר כן תבא אליה. עכ"ל.

תיקון זה נתקבל ברבים מסידורי אשכנז המאוחרים (במדקדקים שבהם כ'אוצר התפלות' ו'עבודת ישראל', אך גם בפשוטים מהם), אך אדמו"ר המשיך להחזיק בשיטת הסידורים הישנים. ואף שגם לשיטתו "כל הברכות והתפלות תפשו לשון הכתוב כל מה דאפשר" (שו"ע אדמו"ר קסז, ה), אבל פשיטא שהתפילות מבוססות גם על לשון חכמים מובהק, ובתפילה זו עצמה אומרים "ימי חנוכה אלו" בסגנון חכמים ("אלו דברים שאין להם שיעור") ולא "אלה" כלשון הכתוב ("אלה הדברים").

[ד] ב"אב הרחמים" הנאמר בהוצאת ס"ת, בסידורי אשכנז הישנים ובסידורי חב"ד: "ויחון עלינו" (וכך גם בסידור ר' שבתי המדקדק), ולא כנוסח שחדר לכל הסידורים ע"פ המדקדקים האחרונים ששינו ל"ויחון אותנו" [גם בסידור ראדוויל תק"פ נדפס "עלינו" כפי הנוסח הישן, אבל במהדורות המאוחרות נשתנה ל"אותנו"].

[ה] במוסף לשלש רגלים: שובה עלינו (בעי"ן ולא "אלינו" באל"ף).. והשב ישראל לְנוֹיָהֶם (הלמ"ד בשווא והנו"ן בקמץ; ולא "לְנוֹיָהֶם", הלמ"ד בחיריק והנו"ן בשווא).

שתי הדוגמאות הללו שבנוסח חב"ד מצויות לרוב בסידורי אשכנז הישנים, שנשתנו במשך הזמן ע"י המדקדקים חדשים גם ישנים (אודות הראשונה ראה בקובץ 'בית אהרן

וישראל, גל' מח, עמ' קיח-קכא. הדוגמה השניה מצויה כבר בסידורו של ר' שבתי המדקדק, וכתב שם שבסידור מהרש"ל מובאים שני הנוסחים).

[בסידור ראדוויל תק"פ נשתמרה הצורה "עלינו", אבל במהדורות המאוחרות שינו ל"אלינו"].

יצויין, שגם לסידורי חב"ד 'תהלת ה' נשתרכב הנוסח המחודש "לְנוֹיָהֶם", ותוקן רק בשנת תשל"ח לערך (ובמהדורות המתוקנות הראשונות נותרה מעל הנו"ן הקמוצה, הכוכבית המציינת את השווא הנע...).

[ו] בסידורי חב"ד הישנים (טשערנאוויץ תרי"ג וקאפוסט תקע"ו) הנוסח - ב"אבינו מלכנו" הארוך - הוא: כתבנו בספר זְכוֹת (ולא: זְכוֹת), כנוסח אשכנז הישן.

כך ננקד גם בסידורי 'תורה אור' המקוריים, אלא שב"לוח התיקון" למהדורת תש"א תוקן ל"זְכוֹת", ועל-פיו נשתנו גם סידורי תו"א החדשים. גם בסידור 'סדר העבודה' נדפס "זְכוֹת", אבל בסידור תהלת-ה' שצולם ממנו שינו ל"זְכוֹת".

בסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוסטיב ננקדה התיבה: "זְכוֹת" אבל ברוסטיב שינו והחזירו את הנוסח הישן: "זְכוֹת"

[ז] בנוסח ההגדה שבסידור אדמו"ר הזקן אומרים "מצה זו.. שלא הספיק בְּצַקָּת של אבותינו להחמיץ" (ולא: בְּצַקָּם), וכפי שהוא בנוסח האשכנזי הקדום (ראה 'אוצר מנהגי חב"ד', פסח, עמ' קעב) [ובסידור ראדוויל תק"פ ננקד: בְּצַקָּת]

[ח] בסידורי חב"ד הישנים, בתפילת 'על הנסים', הנוסח הוא: "בְּעוֹלָמְךָ". ובברכת 'יוצר' של שב"ק: "ומאיר לְעוֹלָם". ועוד כיו"ב (וראה להלן בפרק המוקדש לדקדוק שכך גם בעוד סידורים ישנים). אבל בסידורים החדשים שינו וכתבו: "בְּעוֹלָמְךָ" ו"ומאיר לְעוֹלָם" [בסידור ראדוויל תק"פ נכתב לְעוֹלָם, אך במאוחרים: לְעוֹלָם].

[ט] בברכת האילנות שב'סדר ברכת הנהנין' (בסידור אדמו"ר הזקן) הנוסח הוא: שלא חסר בעולמו כלום.. ואילנות טובות וכו'. אך המחדשים שינו לכתוב: "שלא חסר בעולמו דבר.. ואילנות טובים וכו' (נוסח-מחודש זה נתפשט וחדר לרוב הסידורים שבימינו).

*

ההערה דלעיל בדבר "מחיה המתים" מחזקת את השערת הנ"ל, שיש דברים הנחשבים כמאפיינים רק את סידורי חב"ד, בה בשעה שאינם אלא הנוסח האשכנזי הקדום שלא חלו בו ידיים.

ראויים הדברים לבדיקה יסודית יותר, ומי שידיו ממשמשות בסידורים ישנים יואיל נא לטרוח ולהשוות גם לסידור אדמו"ר, ובלשון חסידים יתברך.

[יא]

התיבות המוסגרות שבנוסח הסידור

בסידור אדמו"ר מצינו כמה תיבות ומשפטים מוסגרים בסוגריים; כמה סוגים במוסגרים אלו ומנהגים שונים באופן אמירתם (או אי-אמירתם).

ענין זה אינו ברור כלל וכלל, ואנו ניווכח שאין בו אחדות וכללים קבועים.

[א] בסיום הברייתא דר' ישמעאל: וכן (נ"א וכאן) שני כתובים.

הנוסח המוסגר מוגדר כ"נוסח אחר". בלוח הי"י (עמ' נג) ומשם לס' המנהגים (עמ' 6), לומר רק "וכן", ואין מתחשבים בנוסח המוסגר (וראה 'שער הכולל', ג, אות כו. ויש להעיר בדבריו, שבשער הכוונות דף נא, א מפורש שהאריז"ל היה אומר "וכאן" והכף-בפתח. וז"ל בכת"ק מוהר"ח: וכאן שני כתובים.. ולא היה אומר וכן בציר"י הכ"ף אלא בפת"ח).

[ב] בנוסח "אמת ויציב": ומלכותו (נ"א ואמונתו) לעד קימת.

הנוסח המוסגר מוגדר כ"נוסח אחר". בלוח הי"י ובס' המנהגים, לומר את שניהם: "ומלכותו ואמונתו לעד קימת". ובאגרות-קודש לרבינו זי"ע (כד, עמ' קיט): אנו נוהגים כפי שנדפס בסידור תהלת-ה' שי"ל גם באה"ק, ושם הרי ב'אמת ויציב' תיבת "ואמונתו" בלי חצאי עיגול, זאת אומרת שאומרים אותה. ע"כ. וכ"כ רז"א זיסלין - הוא שהתעסק בהגהת הסידור דרוסטוב: תיבת "ואמונתו" אשר אומרים אותה (קובץ 'יגדיל תורה', נ"ג. גל' לה, עמ' רלג). אך ב'שער הכולל' (ז, אות טו) נקט בפשטות, שדעת אדמו"ר הזקן היא שאין לומר כלל את התיבה המוסגרת, אלא: "ומלכותו לעד קימת".

[ג] בברכת "ולמלשינים": ולמלשינים אל תהי תקוה וכל המינים (נ"א ולמינים אל תהי תקוה).

ארבע התיבות המוסגרות באות להחליף את הנוסח הארוך בן שש התיבות. ובכך יעלה מגין התיבות ליפה כפי שהוא בטור ובפע"ח (וכאמור ב'שער הכולל', ט, אות כב), אם אך בהמשך יהיה הנוסח "וכל אויבך" כמו בסידור תו"א. הפתיחה במלה "ולמינים" מתאימה גם לשמה של הברכה, הנקראת בפי הפוסקים "ברכת המינים" (כך גם בשו"ע אדמו"ר סי' קיח, ב. אא"כ גרמה הצנזורה גם לשינוי השם. לכללות הנוסח של ברכה זו קודם שנגעה בו הצנזורה, ראה ב'מילואים' לסידורו של ר' שבתי המדקדק).

משפט מוסגר זה נמצא בסידור קאפוסט תקע"ו ובסידור טשערנאוויץ תרי"ג, אך נשמט מסידור תו"א. ניתן היה לשער שהיתה בו יד הצנזורה, אבל אם כן, כיצד נותרו המינים במשפט "וכל המינים"?

הנהוג בפועל הוא כפי שכתב אדמו"ר מוהרי"צ במכתבו (אגרות-קודש, י, עמ' שפח): הנוסח שהרגילו אותי מילדותי וכן שמעתי מאת הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק

[מוהרש"ב] צוקללה"ה נבג"מ זי"ע בהתפללו לפני התיבה "ולמלשינים" כו' [ראה גם בלוח 'היום יום', עמ' טו ולהלן בפרק על הצנזורה].
[ד] בסיום ברכת ההודאה בשמונה-עשרה: (הא-ל ישועתנו ועזרתנו סלה הא-ל הטוב).

המשפט המוסגר אינו מוגדר כ"נוסח אחר", ולדברי 'שער הכולל' (ט, אות לא) התיבות הללו נאמרות, ואף שהן "מוסגרות בחצאי עגול - אין זה נוסחא אחרינא רק ההסגר הוא לסימן". סתם ולא פירש את דבריו. רז"א זיסלין כותב (שם): תי' "הא-ל הטוב" מוסגרות, הלא אומרים אותם [בניחותא]. (בסידורי תו"א ותהלת-ה' שגדפסו בברוקלין, נחקרו המוסגרים הללו).

בסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוסטיב מוסגרות רק התיבות "הא-ל הטוב"; ברוסטיב תיקנו והסגירו את המשפט כולו ("הא-ל ישועתנו.. הא-ל הטוב"), אבל שכחו לתקן זאת בשחרית של ש"ק. יתכן שבשעה שרז"א זיסלין כתב את מכתבו הנ"ל היה הסידור פתוח לנגד עיניו בשחרית של ש"ק, ומזה הטעם הזכיר בדבריו רק את התיבות "הא-ל הטוב".

[ה] ב"ובא לציון": וְנִטְלָתָנִי (נ"א וְנִטְלָתָנִי).

התיבה המוסגרת מוגדרת כ"נוסח אחר", והיא מהגהות הצ"צ. בלוח הי"י ובס' המנהגים, לומר וְנִטְלָתָנִי כפי הנוסח שאינו מוסגר.

[ו] במזמור "תפלה לדוד": כי אליך אדני (ס"א הוי"ה).

ראה 'שער הכולל' (יא, אות כג). ובאגרות-קודש אדמו"ר זי"ע (ב, עמ' לז) כותב: לולא דמסתפינא הוי אמינא: הגהות הצ"צ נעתקו מגליון הסידור שלו. וכנראה מלשון שער הכולל, לשון הצ"צ הם רק שתי התיבות "ס"א הוי"ה". וטעה המעתיק בציון ההגהה, כי מקומה היא בפסוק ח: אין כמוך באלקים אדני, שבס"א בא כאן השם הוי". וכמ"ש במנחת שי [יעו"ש בהמשך].

[ז] במזמור "ה' מלך": לביתך נִאָאָה (נ"א נִאָאָה).

ולא נמסר כיצד נוהגין. בסידור טשערנאוויץ תרי"ג נדפס "נִאָאָה" ללא שום מוסגר (וראה עוד ב'קונטרס הסידור' [עמ' שעח בסידור תו"א]).

[ח] בברכת "אהבת עולם" של ערבית: ואהבתך לא תסור (נ"א: אל תסיר) ממנו לעולמים.

הנוסח המוסגר מוגדר כ"נוסח אחר". בלוח הי"י ובס' המנהגים, לומר "ואהבתך לא תסור" ולהתעלם מהנוסח המוסגר (וראה 'שער הכולל', יז, אות טז).¹

1. שמעתי מחכם אחד שרצה לפרש את ההבדל בין הנוסחים, ש"אהבתך אל תסיר" היינו שלא יסיר את אהבתו מעלינו, ו"אהבתך לא תסור" היינו שאהבת הקב"ה לא תסור

סידורו של רבינו הזקן נ"ע: פרקי עיון, בירור וסקירה

[ט] ב"פתח אליהו" במנחה דערב שבת: דאיהו חיים (ס"א דאיהי חיים) [בכמה סידורים הוא להיפך: דאיהי חיים (ס"א דאיהו חיים)].

והוא מהגהות הצ"צ. ולא נמסר כיצד נוהגין.

[י] יש סידורים שבהם מוקפות התיבות "סברי מרנן" בקידוש ליל ש"ק.

וכתב ב'קונטרס הסידור' (סי' תו"א עמ' שעח), שי"ל הכוונה שביחיד אין צריך לומר "סברי מרנן". אך לא נהגו כן, ואומרים זאת גם ביחיד (ראה המובא שם בשם הרה"ח רשי"ל אליעזרוב).

[יא] בפזמון "אזמר בשבחין" בחרו "שכינתא תתעטר": בשית נהמא לסטר, בוויין תתקטר (ס"א בוויין תתקטר, בשית נהי לסטר).

ולא נמסר כיצד נוהגין. ולשעבר רבים לא נהגו לומר פזמונים אלו כלל (ראה: הגהות מוהרש"ב לסידור. שער הכולל [יח, אות ה]. 'לשמע און' עמ' 218. ס' הניגונים ח"א, ניגונים י, מח, מט. ח"ב, ניגון קפט).

פזמון זה נמצא בגוף כתי"ק מוהרח"ו, ושם הוא כפי הנוסח הרגיל (לא הנוסח שבמוסגר).

[יב] בברכות ההפטרה: כי א-ל מלך נאמן (נ"י ורחמן) אתה.

הנוסח המוסגר מוגדר כ"נוסח ישן". בלוח הי"י (עמ' לד) ובס' המנהגים (עמ' 32) נקבע לומר גם את הנוסח המוסגר, ותמיד אומרים "נאמן ורחמן אתה". ואילו ב'שער הכולל' (כה, ג) מבאר, שכוונת אדמו"ר היתה להשמיט את התיבה המוסגרת, ולסיים: "כי א-ל מלך נאמן אתה" (כך כתב גם ר' שבתי המדקדק בסידורו).

[יג] בפרקי אבות (ג, יח): רבי אליעזר (בן) חסמא.

בסידור קאפוסט תקע"ו וטשערנאוויץ תרי"ג הנוסח הוא: רבי אליעזר חסמא (וכך גם בכמה דפוסים של סידור תו"א), אבל ב"לוח התקונים" שעשה הרא"ד לאוואוט במהדורת הסידור של שנת תרמ"ט (לעומת הנוסח של תרמ"ז) מפורש שצ"ל "אליעזר (בן) חסמא" ולא "אליעזר חסמא". וכנראה שכך מצא בדפוס הראשון של סידור אדמו"ר.

מלבנו. ונומיתי לו בשתים:

[א] אי הכי שזו אהבתנו אל הקב"ה, א"כ לא הוי סיום מעין החתימה, שהיא "אוהב עמו ישראל".

[ב] בכל התפילות אנו מזכירים תמיד את אהבת הקב"ה לעמו ישראל, ולעולם אין אנו משבחים את עצמנו באהבתנו אל הקב"ה (לבד מהשתפכות הנפש של בעל השיר "ידיד נפשי": "נפשי חולת אהבתך"). והסיסמא המונית "הקב"ה אנו אוהבים אותך" לא ממעי ישראל יצאה, כידוע.

ובפשטות נראה שבהסגרת תיבה זו היתה כוונתו של אדמו"ר הזקן שיש להשמיטה, וכדעת התוספות יו"ט על אתר (יעו"ש ובשאר הפירושים שעל הדף. וראה גם בסידורו של ר' שבתי המדקדק).

[יד] בפרקי אבות (ד, כב): והמתים לחיות (נ"א להחיות).

ולא נמסר כיצד קורין. בניקוד התיבה "לחיות" יש הבדל בין סידור תו"א (לחיות) לבין סידור טשערנאוויץ תרי"ג (לחיות). בסידור קאפוסט תקע"ו פרקי-אבות אינם מנוקדים כלל.

[טו] בסוף ה"הלל": יהללך ה' אלקינו (על) כל מעשיך.

בהגהת כ"ק אדמו"ר הצ"צ הנעתקת ב'שער הכולל' (לו, אות ח): תיבת על מוסגרת בחצאי עיגול שלא לאמרה [ובהעתקת ההגהות שבסידור תו"א, נ"ב: תיבת על מוסגר בחצאי עיגול].

בסידור טשערנאוויץ תרי"ג (המשקף, כנ"ל, את נוסח סידור סלאוויטא שבו רשם אדמו"ר הצ"צ את הגהותיו), תיבת "על" אכן אינה מוקפת כלל.

ונאמר בלוח הי"י (עמ' ז) ובס' המנהגים (עמ' 36), שהנוסח שאומרים הוא: "יהללך ה' אלקינו כל מעשיך", בהשמטת תיבת "על". וכך באגרות-קדשו של רבינו זי"ע (כד, עמ' קיט): בנוגע לתיבת "על" בהלל, בסופו - מנהגנו להשמיט התיבה "על", ואומרים "יהללך וכו' כל מעשיך", כהגהת הצ"צ בסידורו.

רז"א זיסלין [לעיל אותיות ב, ד] לשיטתו, שאומרים גם את התיבה המוסגרת, וכמ"ש (שם): וכן תיבת (על) בהלל, ושמעתי מהק' [אדמו"ר הרש"ב] נ"ע בסדר ליל פסח, שאמר גם תיבת "על".

כך העיד גם הרה"ח ר"י לנדא: שמענו בכל ליל הסדר, וגם בשנה שכ"ק רבינו הקדוש [אדמו"ר הרש"ב] אמר בסוכות 'הלל' לפני התיבה, שאמר "על כל" (אגרות-קדוש, ב, עמ' קמו בהע').

אך אדמו"ר זי"ע משיב לו על כך (שם): הנה כל ההנהגות שהדפסתי ב'היום יום' הכנסתים ע"פ הוראת כ"ק מו"ח אדמו"ר שליט"א, וקודם ההדפסה היו עוד הפעם נגד עיניו.. ראינו ג"כ, זה כמה פעמים, את כ"ק מו"ח אד"ש.. ומשמיט תיבת "על". ואולי היו בזה שינוים וכו'.

*

עוד יש בסידורי חב"ד שינויי נוסח המצויינים בשולי הדפים (כגון: "חייתני" בפתח או בקמץ, "קרחו" בפתח או בקמץ), ומפני שלא תמיד הם באים בנוסח זהה וגם לא בכל הסידורים הם נמצאים, לפיכך איני יודע האם הם מידי אדמו"ר הזקן.

במחזור יש כמה וכמה שינויי נוסח בתיבות מוסגרות, אבל המחזור וכל אשר בו לא מידי אדמו"ר הזקן הוא.

[יב]

כוונות וסודות בסידור אדמו"ר

איתא ב'שער הכולל' (ו, אות ט): זה מקרוב הדפיסו סדורים בנוסח אדמו"ר, והעמידו שם ב'אשרי' ובכל התפלות את האזכרות בנקודות שונות עפ"י הסוד. ושמעתי שאדמו"ר רמ"מ מליבאוויטש בעל צ"צ ז"ל התרעם על זה ששינו מאשר יסד אדמו"ר הזקן באופן שהסדור יוכשר גם למי שאין לו יד בחכמת הקבלה וגם לנערים.

כוונתו, כנראה, לסידור (עם דא"ח) שנדפס בזיטאמיר בשנת תרכ"ג, שבו מנוקד שם הוי"ה (ב'אשרי' וב'שמונה עשרה' של שחרית דחול) בצורות ניקוד שונות ומתחלפות. אם אכן לסידור זה כוונתו, אינו מובן לשונו "בכל התפלות", או - כלשונו ב'שער תפלה' (ו, אות ח) - "ב'אשרי' ובשמונה עשרה ובכל התפלות", והרי אינו אלא ב'אשרי' ובשמונה-עשרה של שחרית.

כוונות נוספות הן אלו המצויינות ליד תפילת "אנא בכח", שהן ראשי-התיבות שלאותה תפילה, שמהן עולה שם בן מ"ב אותיות. ונאמר בלוח 'היום יום' (עמ' לט): באמירת 'אנא בכח' צריך לראות - או לצייר במחשבה - השמות, שהם הר"ת, אבל לא לאומרם.

סוג אחר של 'כוונות' הוא זה שכתב אדמו"ר הזקן בסדר ההגדה של פסח: באמירת 'דם ואש ותמרות עשן' ישפוך.. ויכוון..; באמירת עשר מכות ישפוך.. ויכוון בשפיכה גם כן כנ"ל...

וכתב שם אדמו"ר זי"ע בביאורו להגש"פ: אדמו"ר בסידורו אין דרכו לבאר מה שיכוון, ומה שביאר כאן, נ"ל שהוכרח בזה, מפני שארז"ל (ברכות נא, ב) אין מברכין על כוס של פורעניות.. ולהוציא מכל הנ"ל צריך לכוון... (יעו"ש).

עוד מביא אדמו"ר זי"ע בביאורו להגדה, את האמור בס' פע"ח על הכוונות שבמזמור "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו" (תהלים קלו), וכותב: וכנראה כוונה זו שייכת לרבים, מדהכניס רבינו בסידורו האותיות יו"ד, ה"א כו' מול פסוקים הנ"ל (בתפלת שבת), אף שבכלל לא כתב הכוונות בסידורו, כיון שהוא שוה לכל נפש.

אולם כעבור זמן כתב רבינו זי"ע (אגרות-קודש, ב, עמ' קכד): אחרי שנדפסה [ההגש"פ הנ"ל] נולד לי ספק במה שכתבתי שם ע"ד כוונת אותיות השם באמירת הלל הגדול, שהוא שייך לרבים (שמעטים כמותה בסידור אדה"ז), שהרי בודאי לא העתיק אדה"ז בכת"י הסידור את הקאפיטל, אלא הורה שכאן בתפלת שבת צריך להדפיסו, וא"כ הרי אפשר (אף שדחוק קצת) שאותיות השם העמיד המדפיס מדעת עצמו (בהעתיקו

הקאפיטל עם האותיות מסידור האריז"ל). וע"ד מה ששמעתי מספרים כגון דא בנוגע לניקוד השמות בשמו"ע. עכ"ל [ומ"ש וע"ד מה ששמעתי מספרים וכו', הכוונה למ"ש ב'שער הכולל' (ו, ט) המובא לעיל].

בסדר "ספירת העומר" כתב רבינו: יכוין לספירה של אותו הלילה, ולתיבה אחת של "אנא בכח", ותיבה אחת של מזמור "אלקים יחננו", ואות אחת מפסוק "ישמחו". עכ"ל.

אלא שבסידורן של הכוונות הללו יש שינוי בין סידור לסידור, ובין היום הראשון לשאר הימים. רצ"ע.

וראה מ"ש הרב יעב"ץ בסידורו: וכבר נתפשט ברבים לכוין בכל יום בתיבה אחת ממזמור "אלקים יחננו".. ובאות מפסוק "ישמחו" ובתיבה של "אנא בכח"...

עוד הוצבו בסידור 'תורה אור' סימני סגול מהופך בתיבות "פותח את ידיך" שב'אשרי' (שהם מציינים את השם העולה מראשי-התיבות הללו וסופיהן), וכן על האותיות הראשונות שבמלים "יום הששי ויכולו השמים" שבקידוש ליל שבת (לציון שם הוי"ה העולה מהן). וב'קונטרס הסידור' (סי' תו"א עמ' שעו) התרעם רא"ח נאה ע"ה על הרא"ד לאוואוט שהוסיף את הסימנים הללו ב'אשרי'.

בסידור טשערנאוויץ תרי"ג מופיעים סימנים אלו רק בקידוש, אבל לא ב'אשרי'. כך גם בסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוסטוב. אבל ברוסטוב הוסיפו אותם גם ב'אשרי' (בסידור קאפוסט תקע"ו אין הם מופיעים כלל, לא ב'אשרי' ולא בקידוש).

עוד באו צירופי שמות ב"סדר תקיעות" בתפלת 'יהי רצון' שקודם התקיעות.

רמזים וכוונות מובאים בסידור אדמו"ר גם בליל יוהכ"פ: אחר ערבית יש לומר ד' מזמורים הראשונים שבתהילים, כי יש בהם ש"י תיבות.. ור"ת וס"ת מהמזמורים מנין קל"א.. וגם יכוין בשם י-ה-ו-ה בניקוד פְּבְרִית. עכ"ל.

ב'שער הכולל' (מד, יג) מקשה כמה קושיות על הדברים הללו, וביניהן: מה הכרחו לבאר בהסידור כוונות והניקוד בהשמות, אשר גם ב'אשרי' ובשמונה-עשרה שנמצאים בסידור האריז"ל ומשנת חסידים כו' השמיטם אדמו"ר מהסידור שלו מטעם המבואר לעיל (יעו"ש התירוץ לפי דרכו).

ב"סדר תשליך" כתב רבינו לכוין באמירת כל מדה מי"ג המדות שבפס' "מי א-ל כמוך", אל מדה אחת שבפסוק "ה' ה' א-ל רחום" (ולא יאמרם), ואחר-כך חמישה פסוקי "מן המצר" וגו' המכוונים כנגד תשע המדות "ה' ארך אפים".

ב"סדר תשליך" מצינו דבר חריג נוסף, שרבינו נותן למנהג זה טעם פנימי הקרוב לסוד; וזלה"ק: טוב לילך מחוץ לעיר אל באר המים או מעין, כי מים מורים על החסדים, וגם דגים רומזים על עינא פקחא. עכ"ל.

ואמנם, ב'שער הכולל' (מג, טו) נזקק לבאר את טעמה של חריגה זו: הגם שאין דרכו של אדמו"ר בזה הסידור לבאר הטעמים,¹ אעפ"כ מבאר את הטעם מן תשליך, משום שבסידור האריז"ל כתוב לילך אל הבאר כו' להשליך לשם עוונותיו. הגם שזה אינו שייך רק להבקיאים ומכוונים הסודות עפ"י קבלה, כמו מבאר שם שזהו למצולות ים העליון, אבל ההמון טועים לאמר משליכין את החטאים ועוונות לנהר, ורבים מלעיגים ע"ז. לכן כתב אדמו"ר טעם המקובל השווה לכל. עכ"ל.

גם ב"סדר כפרות" הסמוך לו מביא אדמו"ר טעמים ורמזים בדרך הסוד: ושוחטים אותו באשמורת הבוקר.. כי אז חוט של חסד גובר בעולם. ואנו שוחטין אותו להכניע הגבורות, ומוציאין ממנו דמו כדי להמתיקו וכו'.

כמעשהו לעיל מיניה, מבאר 'שער הכולל' גם כאן: מה שמבאר טעם המנהג, הוא משום שבטור כתב אין טעם למנהג זה, והרמב"ן אוסרו משום ניוחש ודרכי האמורי (עיין ב"י וב"ח). ואדמו"ר קיים המנהג, שכן הוא דעת רב האי גאון והאריז"ל, לכן הוצרך לבאר טעם המקובל. עכ"ל (והשווה לדבריו של אדמו"ר זי"ע המובאים למעלה לענין כוונת השפיכות בסדר ההגדה, שגם שם הוכרח רבינו לכתוב את הכוונות כדי שהברכה על הכוס לא תהיה בניגוד לדברי רז"ל).

ביאור נוסף ע"פ הסוד כותב רבינו ב"סדר הושענות" לגבי חביטת הערבה: וחובט ה' חבטות בקרקע כדי למתק ה' גבורות.

במקום אחד מציין רבינו שהמקור הוא מן המקובלים, אבל אינו מפרש את טעם הדבר; והוא בסדר ההגדה (קודם 'והיא שעמדה'): צריך להגביה הכוס ולכסות הפת, כן כתב האר"י ז"ל. עכ"ל. וביאר שם אדמו"ר זי"ע: מה שהעתיק רבינו [מסי' השל"ה והיעבץ] גם זה [שכן כתב האר"י ז"ל], אף שאין דרכו בסי' לציין המקורים, י"ל שהוא

1. דעתו של בעל 'שער הכולל' שאדמו"ר לא חפץ שיבואו בסידור ענייני קבלה, מפורשת גם בפרק מד (אות כב): בסידור הראשון שקלאו נמצא כאן טעם על "אור ששבת" [במוצאי יו"כ פ] בדרך הקבלה, לפי שהיא גופא כו', וזהו העתקה מן ה'משנת חסידים'. אבל בסדור שנדפס אח"כ בקאפוסט השמיטו זה, מסתמא בציווי אדמו"ר, כי אינו שייך לזה הסידור לבאר טעמים עפ"י קבלה בדבר שאינו נוגע למעשה ולהלכה. עכ"ל (וקצת צ"ע מביאור טעם חביטת הערבה דלהלן).

וראה עוד שם (פרק לד, אות ג), בדבר אמירת הפס' 'זה חלק' וגו' קודם מים אחרונים: והנראה לומר שהתיבות הללו "קודם מים אחרונים יאמר פסוק זה" וכל הפסוק, אינם לשון אדמו"ר.. ובמשנת-חסידים כתוב לאמר זה הפסוק, משמע שאין זה [אלא] רק למכוונים כוונות עפ"י הסוד. והנה שמעתי מאנשים נאמנים, אשר בעת שהמדפיס דקאפוסט הביא לאדמו"ר הזקן את הסדור אשר הדפיס ותקן כמה שבוישים מסדור שקלאו, התרעם עליו ואמר לו בזה הלשון: השמטת את המאמרי זוהר מתקן-חצות, והכנסת "זה חלק אדם רשע"...

סדור
אור עולם
כולל

תפלות מכל השנה

על פי נוסח הקדוש האר"י זלה"ה

עם הלכות נטילת ידים וברכות הנהגין ודיני הפלת ר"ה וז"כ
טאדמ"ר הכבוד הגאון האמתי בוצינא קדישא החסיד
האלקי כקש"ת מרנא ורבנא שניאור זלמן נבג"מ מלאדי

ובעת הוספנו

מאמרי זח"ק לחצות, ולתקיעות שופר, וללילה שלפני בריה מילה. ותקון שלש
משמרות, ושלושה מאמרים בס' אגרת הקדש. אשר כתב אדמו"ר נ"ע בכ"ק.

ועוד הרבה ענינים ומעלות טובות.

ווילנא

ברפוס ר' א"צ ראזנקראנק ז"ל, זר"מ שריפטבערגער.

שנה תרנ"ח לפ"ק

ОРЪ ОЛОМЪ.

Свѣтло міра. Молитвенникъ для каендовъ.

Съ Виленскаго изданія 1890 года.

ВНЛНА. Тип. А. Г. Розенкранца и М. Шрифтицера.

На лаврентъ пер., домъ № 233. 1893.

ע"פ הנ"ל [בפיסקא 'להגביה את הכוס'], להורות שאינו [אלא] רק ע"ד הקבלה, כי אין זה שירה כמו הפיסקא 'לפיכך' [ורק שירה יש לומר על היין. וטעם הגביהת הכוס כאן הוא רק ע"ד הקבלה].

אמירה שיסודה בכוונות האר"י היא זו הנאמרת בראש-חודש אחרי ה'הלל', ובלשון רבינו הזקן: יש נוהגין לומר בר"ח אחר הלל פסוק זה: ואברהם זקן וגו' (ויאמר) זבדי"ה ישמרני ויחיני וכו'. כל זה יאמר ג' פעמים. עכ"ל.²

עוד מצינו בסידור אדמו"ר אמירת לחש שכולו סוד, והוא ב"סדר ק"ש שעל המטה" (לפני ברכת 'המפיל'): כתוב בזוהר לומר זה הלחש [קודם הזיווג]: עטיפא בקיטפא וכו'.³

2. העירני ש"ב הרה"ח רלוי"צ ראסקין שי', שבסידורי האריז"ל מפורשת הכוונה בשם "זבדי"ה בניקוד "יִהְיֶה", ולכאורה אין זה ענין של כוונה בעלמא, אלא שאמנם כך גם יש לומר "זבדי"ה בקמץ, ולא בפתח כדמשמע ב'שער הכולל' (דלהלן). ב'שער הכולל' (לז, י) כתב: לכאורה תיבת "ויאמר [זבדי"ה]" מיותר, מאחר שכתב אח"כ "כל זה יאמר". רק כוונתו, שיש נזהרין שלא לאמר תיבת "זבדי"ה מפני שאסור להזכיר מלאך בשמו. וכן נמצא בקצת סדורים "ויכוין זבדי"ה". לכן כתב אדמו"ר "ויאמר", כי שם "זבדי"ה מותר להזכיר, מפני שהוא ג"כ שם אדם בתנ"ך (עזרא ח' ובידה"י כמה פעמים), והוא כמו השמות מיכאל גבריאל. כמ"ש בספר 'נגיד ומצוה' (סדר הקריאה בכל יום), שאם שמו [של המלאך] כשם אדם מותר להזכירו בשמו. עכ"ל 'שער הכולל'. בסידור אדמו"ר תיבת "זבדי"ה אינה מנוקדת (גם המשך המשפט "ישמרני ויחיני" וכו' אינו מנוקד). מדברי 'שער הכולל' עולה, שיש לומר כאן "זבדי"ה בפתח, כפי הניקוד שבתנ"ך. ואף שבסידורים הנ"ל מפורשת הכוונה המתאימה ל"זבדי"ה בקמץ, ברם, אדמו"ר בסידורו לא העתיק את הכוונה הזו.

אילו היו סידורי האריז"ל המקור היחידי לאמירה זו, קשה היה להידחק ולומר שאדמו"ר הזקן קיבל מהם רק את האמירה כשלעצמה, אבל לא קיבל את הניקוד בקמץ שמפורש בהם. אבל נראה שהמקור לדברי אדמו"ר הוא בס' משנת חסידים (מסכת ר"ח פ"ב, ו-ז), ושם נאמר שבאות זי"ן בתיבת "זקן" יש לכוין בניקוד שבא [וכך היא אכן מנוקדת בס' ר"י קאפיל ובס' ר' אשר], ובאות מ"ם האחרונה שבתיבת "בימים" יש לכוין כדל"ת נקודה שבא! לפיכך עלינו לומר לכאורה, שכשם שהכוונות הללו אינן יוצאות מכלל כוונה, כך גם הכוונה של "זבדי"ה בניקוד "יִהְיֶה" (המובאת גם היא במ"ח שם) אינה יוצאת מכלל כוונה, ותיבת "זבדי"ה נאמרת כפי שהיא בתנ"ך, בפתח.

3. זוהר פ' ויקרא (יט, א). החיד"א בנצו"א שם הביא קבלה שאין לומר את הלחש הזה, ושכן דעת הרמ"ז באגרותיו (דברי הרמ"ז נעתקו בנצו"ז שם, שבס' הכוונות לא נזכר לחש זה כלל ועיקר, ושב ואל תעשה עדיף ואין לאומרו).

אבל בסידורי האריז"ל מובא הלחש ופירושו, וכן בס' פע"ח מהדורת קארעץ תקמ"ב (דף עא, ג. ומשם למהדורת דובראוונא תקס"ד, דף פ, ד) ובס' אור צדיקים למהר"מ

וראה עוד לעיל בתחילת פרק ז, במ"ש ב'שער הכולל' שיש דברים שע"פ ס' פע"ח וסידור האריז"ל יש לאומרם, אבל אדמו"ר הזקן השמיטם מן הסידור, מפני שהם שייכים רק ליודעים ועוסקים בחכמת הקבלה.

גם יש עוד להאריך בשיטת החסידים שלא גרסו כלל את ענין ה"כוונות" בתפילה, אך אכ"מ.

[יג]

שינויי הצנזורה בנוסח הסידור

ב'קונטרס הסידור' העיר הרה"ח רא"ח נאה ע"ה על כמה שינויים שנשתרבבו לסידור בעטיית הצנזורה:

[א] כפי הצפוי, וכאשר הוא בנוסח ברכה זו במרבית הדפוסים חדשים גם ישנים - וגם בכתבי-היד - ברור שברכת "ולמלשינים" לא תצא בשלום מתחת יד הצנזורה.

ב'קונטרס הסידור' (עמ' 752 בסי' תו"א) מביא הרא"ח נאה את הנוסח שבסידורי תו"א: וכל אויבך מהרה יכרתו וכל הרשעה וכו'. אך הנוסח הנכון - לדבריו - הוא: וכל אויבי עמך מהרה יכרתו ומלכות הרשעה וכו'.

בסידור טשערנאוויץ תרי"ג יש מזה ומזה: וכל אויבי עמך מהרה יכרתו וכל הרשעה וכו'. ומחזורתא כפי הנוסח המתוקן, שנמצא גם בסידור קאפוסט תקע"ו.

בסידור רוסטוב הנוסח הוא כפי זה שבסידור תו"א, ולא שינו בו דבר (לבד מהשינוי "ותכניע" במקום "ותכניעם", גם זה בהתאם לנוסח שבסידור תו"א), כפי שלא שינו בשאר הדברים שנגעה בהם יד הצנזור. כך גם בסידור שממנו נדפס סידור תהלת-ה'.

רק במהדורות הצילום שנדפסה מהסידורים הללו בברוקלין ע"י קה"ת, שינו לנוסח המתוקן הנ"ל. הוא על-פי האמור במכתבו של אדמו"ר מוהריי"צ (אגרות-קודש, י, עמ' שפח. נעתק גם ליומנו של אדמו"ר זי"ע [רשימות', חוברת יד] ועל-פי בלוח 'היום יום' עמ' טו):

הנוסח שהרגילו אותי מילדותי וכן שמעתי מאת הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק [מוהרש"ב] צוקללה"ה נבג"מ זי"ע בהתפללו לפני התיבה: "ולמלשינים כו' וכל אויבי עמך מהרה יכרתו, ומלכות הרשעה מהרה".

[ב] ב"והוא רחום" הארוך לשני וחמישי, שנשמט המשפט "א-ל הביטה דל כבודינו" וכו' (שם, שם. אך מש"ש בעמ' שעז שאדמו"ר הרש"ב שאל את הרא"ד לאוואוט מדוע נשמטו התיבות הללו - לא דק; הרבי לא שאל, אלא הניח את פשר ההשמטה שהשמיט

פאפרש (סי' כז). והעיקר, שכן הוא בס' משנת חסידים (מסכת השכיבה פ"א, יא): ויאמרו הלחש דעטיפא בקטפא הידוע.

כ"ק אדמו"ר ב'צריך עיון'. וראה באותו ענין גם ברשימת אדמו"ר מוהרש"ב הנדפסת ב'כפר חב"ד' גל' 927, ושם בעמ' 35: "מן ה'פותר יד'.. וכן הוא בנוסח כ"ק אדמו"ר זצוקללה"ה.. לבד מן ה'פותר יד' עד 'אחד' לפי נוסח כ"ק אדמו"ר זצוקללה"ה רק ע"ב תיבות. ואם היו תיבות אלו 'א-ל הביטה'.. כמו בסידור האריז"ל, הי' זה משלים למנין פ' תיבות"¹.

בסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוסטוב הופיע המשפט "א-ל הביטה", אך ברוסטוב השמיטהו. בוודאי על-פי שאלה מאדמו"ר הרש"ב נ"ע. וי"א שאדמו"ר הרש"ב עמד על כך במפורש, באמרו: בכל אופן יש להשמיט את "א-ל הביטה" (קובץ "יגדיל תורה", ירושלים, ז', עמ' 85, בשם הרה"ח רמ"מ מרוזוב שי').

[ג] בתפילת "עלינו" נשמט המשפט "שהם משתחווים להבל ולריק" (שם, עמ' 754. גם בכמה דפוסים של ס' תו"א נשמט משפט זה, אך באחרים הוא נמצא).

לדעת הרא"ח נאה צ"ל "להבל וריק" מפני שכן הוא - לדבריו - בפס' בישעי' ל, ז ושם מה, כ. וגם מפני ש"וריק" עולה בגימטריא כמנין שמו של אותו האיש כמ"ש בס' הכלבו. וגם בשער הכוונות מפורש כן "להבל וריק". עכתו"ד.

אך מה שהביא מישעי' מה, כ אינו ענין לכאן כלל, אלא לענין הנוסח "ומתפללים אל אל לא יושיע". וגם מ"ש מישעי' ל, ז אינו ראייה, כי שם נאמר "ומצרים הבל וריק יעזרו", אולם כשמוסיפים את למ"ד השימוש אזי אומרים "להבל ולריק".

ומ"ש בשם ס' הכלבו מהגימטריא של "וריק", הנה מצינו גם כי "להבל ולריק" עולה בגימטריא "ישו מחמט" (מובא ב'סיני', תשל"ה, עמ' ג-ד ממחזור ויטרי כת"י ומס' ערוגת הבושם. יעו"ש כל הענין וכן שהגימט' של "וריק" נמצא כבר בספרים שקדמו לס' הכלבו).

ומ"ש משער הכוונות, הנה כן הוא גם במקום המקביל בגוף כתי"ק מוהר"ח. אבל לפני אדמו"ר הזקן לא היה שער הכוונות אלא ס' פע"ח, ושם נאמר: "שהם משתחווים להבל ולריק".

[ד] בסידורי חב"ד ישנים, ב"אב הרחמים" שקודם מוסף, אומרים: "וינקום בימינו לעינינו", או: "וינקום לעינינו" (שם, עמ' 758. וזו השמטת הצנזורה. בסידור עם דא"ח נדפס המשפט במקורו ללא השמטות, אך במהדורת קה"ת נמחקו התיבות הללו!).

[ה] בסידורי חב"ד ישנים, ב"אבינו מלכנו" הארוך: "נקום לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך" (שם, עמ' 764. ונשמטה תיבה זו מחמת הצנזורה).

1. וראה לעיל בפרק "מעין החתימה סמוך לחתימה", הע' 1, שרבינו הזקן ביסס את נוסח התפילה על-סמך מנין התיבות שבכוונות האריז"ל.

[ו] בסידורי חב"ד ישנים, ב"שושנת יעקב": ארורים כל הרשעים ברוכים כל ישראל" - ולא: "כל הצדיקים" (ראה שם, עמ' שפד. וראה עוד ב"אוצר מנהגי חב"ד" לפורים הנדפס עם מגילת-אסתר ושערי-מגילה, עמ' רסב).

*

ועל כל אלו יש להוסיף:

[ז] בברכת "אהבת עולם" כשחרית, בסידורי חב"ד חדשים גם ישנים נדפס "ושבור עולנו", וכך גם בחלק מסידורי תו"א. ובסידור קאפוסט תקע"ו: "ושבור עול העכו"ם". בסידורי תו"א אחרים (וכן בסידורי תהלת-ה' ורוסטוב שנדפסו בנ"י). תוקן: "ושבור עול הגוים".

אבל בברכת המזון נדפס בכולם: הרחמן הוא ישבור עולנו וכו'.

[ח] בתפלת "נחם" במנחת תשעה-באב, בסידורי חב"ד הישנים ובסידור תו"א נדפס: "וירשוה עובדי פסילים". אך באחרים (וגם בסידור רוסטוב) נדפס: "וירשוה עובדי זרים".

גם בסידורו של ר' שבתי המדקדק הנוסח הוא "עובדי פסילים", וראה שם במילואים (לעמ' 150) ש"עובדי זרים" הוא משינויי הצנזורה.

ויש לעיין בנוסח שחרית לשבת, שהנוסח הנפוץ בסידורי דעלמא (ובסי' ר' שבתי הנ"ל) הוא: "ולא הנחלתו מלכנו לעובדי פסילים", וכך גם בסידור טשערנאוויץ תרי"ג. אבל בסידור קאפוסט תקע"ו ובסידור תו"א: "לעובדי אלילים". בסידור שממנו הדפיסו את סידור רוסטוב נדפס "לעובדי פסילים", ונשתנה ברוסטוב ל"עובדי אלילים".

בס' "הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה" (עמ' 174) נאמר, שהשינוי נעשה מ"עובדי פסילים" ל"עובדי אלילים". אך הדברים עדיין טעונים בדיקה.

[ט] בפרקי-אבות (ה, ט): בסידור תו"א: גלות בא לעולם על עובדי אלילים (כך גם בסידור קאפוסט תקע"ו). בסידור טשערנאוויץ תרי"ג: על עובדי עבודת כוכבים ומזלות.

בסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוסטוב: גלות באה לעולם על עבודת כוכבים. וברוסטוב שינו: על עובדי אלילים (כך גם במהדורת קה"ת, אלא ששינו מ"באה" ל"בא").

ומחזורתא שהנוסח הנכון הוא זה הנדפס בסידור תהלת-ה': על עבודה זרה.

[י] בתפילת "אבינו מלכנו זכור רחמיך" הנאמרת בחזרת הש"ץ במוסף דר"ה ויוהכ"פ, הנוסח בכמה סידורי תורה-אור הוא: "וכלה דבר וחרב... ועון ושמד ומגפה...". כך הוא הנוסח גם בסידור קאפוסט תקע"ו ובסי' תו"א מהדורת תשמ"ז.

במהדורה הראשונה של סי' תו"א (תרמ"ז) נמחקה התיבה "ושמד", אך מקומה נותר חלק. במהדורות אחרות של סי' תו"א נמחקה התיבה ללא שניכר מקום ההשמטה (וכך גם במהדורת קה"ת תש"א ובמחזוריים שבהוצאת קה"ת).

בסידור עם דא"ח (זיטאמיר תרכ"ג) נדפס: "ועון ושמד ומגפה", אך במהדורת קה"ת מחקו את תיבת "ושמד" ומקומה נותר חלק.

עוד יש לעיין בנוסח "אבינו מלכנו" זה, הכיצד מזכירים בראש-השנה תיבת "ועון", אף שרבינו הזקן בסידורו מקפיד מאוד לבלי הזכיר חטא ועון בתפילות ר"ה).

[יד]

הסידור ברוסטוב

מלחמת העולם הראשונה, רבבות הפליטים שהגיעו לרוסיה בעטייה ומלחמת האזרחים שהתנהלה ברוסיה, גרמו למחסור חמור בסידורי תפילה. אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ראה במצוקת הרבים והחליט להדפיס כמות גדולה של סידורים בנוסח אשכנז ובנוסח האר"י (חב"ד).¹

על מהלך מסויים שנעשה בשלב זה קוראים אנו במכתבו של הרה"ח ר' יעקב לנדא ע"ה ('שמועות וסיפורים', מהדורת תש"נ, א, עמ' 312):

מתחילה עלה במחשבתו של קדה"ק אדמו"ר נבג"מ להדפיס את הסידור תורה-אור, ולמטרה זו שלחני לחרקוב מקום שבתו אז של מנהל דפוס ראם - ה' ברגר - לבקשו שישאיל לנו את המטריצין [=אמהות הדפוס] מסידור תו"א. אולם התברר שלא היו לו המטריצין, וממנו אלי יגונב הרעיון של צינקוגרפיא [=הדפסה ע"י גלופות]. בעיני כ"ק רבינו נבג"מ מצא חן הרעיון הזה, ולקחו סידור "תפלת כל פה" וילנאי [=על פי נוסח הקדוש האר"י זללה"ה]² והתחילו להכניס בו שינויים על-ידי הדבקות מסידור תו"א. פעולת ההדבקה נעשית ע"י איש בשם זלמן אידל [זיסלין] ע"ה. עכ"ל.

כאן יש להוסיף, שלשם ההדפסה רכש הרבי בית-דפוס מקומי ברוסטוב (שמעתי מהרב לנדא).³

1. מהרב לנדא ע"ה שמעתי, שנדפסו כעשרים אלף סידורים נוסח האר"י וכעשרת אלפים נוסח אשכנז.

2. סידור זה הוא אחד מאותם סידורי 'נוסח האר"י' שהיו נפוצים בשנים ההן, שלא היו מדויקים כלל. על אחד מהם כתב אדמו"ר הרש"ב בשנת תרס"ג: ה' פה הר' יעקב מאיר [גרודז'נסקי] ממינסק; הוא הדפיס מכבר סידורים שלא יהיו בהם השמות ככתבן.. הדפיס הג' נוסחאות, היינו אשכנז חב"ד ופוילן, והסידורים דנוסח חב"ד אינו מכוון כלל (אגרות-קודש, א, עמ' שה).

3. פרטים על הרכישה והשתקפותה באגרות-קדשו של מוהרש"ב, ראה בקובץ "רוסטוב", ניסן תש"ס, עמ' 27-28.

הוא האמור ב'ראשי פרקים מתולדות ימי חיי כ"ק אדמו"ר שלום דובער נ"ע, בראש קונטרס 'חנוך לנער': תרע"ח-תר"פ; ימי מלחמת-אזרחים.. מייסד הוצאת ספרים "עזרא". מו"ל סידור "תהלת ד"י". (א) נוסח אר"י. (ב) נוסח אשכנז.

ובשער הסידור נאמר: בהוצאות ודפוס "עזרא".⁴

בטבעו היה ר' זלמן אידל הנ"ל טרחן ונוקדן (פדנט), ולא הניח קטנה או גדולה מספיקותיו שלא שאל את פי הרבי כיצד לנהוג בו (אולי לבד מהדברים ששינה בפשטות על-פי סידור תו"א).⁵ דקדקנותו זו היתה אז לשם דבר (כך שמעתי מהרב לנדא ומר' רפאל הכהן ע"ה, שגם הוא שהה אז ברוסטוב).

ממכתבו הנדפס בהמשך רואים אנו, עד כמה נתיירא ר' זלמן אידל מלשנות על-דעת עצמו אפילו כקוצו של יו"ד.

יש אומרים שהרבי אמר לו שלא לדייק כל-כך בנוסח הסידור. ואולי היתה זו כעין גערה בתגובה לרוב טרחנותו (ראה קובץ 'גדיל תורה', ירושלים, גל' ט עמ' 81).

לדברי אותו מקור, ציוה אז הרבי להשמיט את המשפט "א-ל הביטה" מתפילת "והוא רחום" הארוך (שם, גל' ז, עמ' 85. וראה לעיל בפרק על הצנזורה).

על הוראה נוספת מאדמו"ר הרשב"ב קוראים אנו במכתבו הנ"ל של הרב לנדא:

כשהגיעו לתפילת "אבינו מלכנו" רצה [ר' זלמן אידל] לשמוע בעצמו מפי כ"ק רבינו נבג"מ איך לעשות, היות ובסידור תו"א לא נמצא תפילת "אבינו מלכנו" לתענית-ציבור. ונכנס יחד אתי.. להיכל קדשו נבג"מ. אחרי שכ"ק רבינו שמע את השאלה חשב כרגע ואמר: כן להדפיס, אבל להדפיס 'זכרנו בספר' [ולא 'זכרנו ל..']. עכ"ל.⁶

4. על-שמו הורה כ"ק אדמו"ר זי"ע לקרות גם את בית-הדפוס של הרה"ח ר' מרדכי שוסטרמן ע"ה; בקונטרס מאמרי אדמו"ר הריי"צ זצ"ל שנדפס לקראת פורים תשי"א מופיע לראשונה השם 'דפוס עזרא' (המחלקה שעסקה בהדפסת ספרים שלא נועדו ל'קה"ת' נקראה אח"כ בשם 'בלשן'). ראה: "למען ידעו.. בנים יולדו", עמ' 108 ואילך.
5. בשנת תשל"ח, כשנדפסה בקובץ 'גדיל תורה' (ירושלים, גל' ה) הערתי על-דבר סידור תהלת-ה', שבה נאמר כי מדפיסי הסידור הזה "שינו בו הרבה מדעת עצמם מסברתם", זכיתי לקבל מהרב לנדא ע"ה מכתב חריף שבו נאמר (התוכן ולא הלשון): כל השינויים נעשו על-פי שאלת קה"ק אדמו"ר הרשב"ב ולא על-דעת המדפיסים! ופשר הענין: הרב לנדא חשב שדבריי מכוונים לסידור תהלת-ה' דרוסטוב, ועל כך לא יכול היה להבליג וכתב מיד את מחאתו (המכתב שמור אצלי, אבל לא מצאתיו בשעת כתיבת הפרק הנוכחי).

6. כנראה שסיפור זה הוא הרקע למ"ש באג"ק אדמו"ר זי"ע (ב, עמ' קסג, אות ב). וראה גם בס' המנהגים עמ' 45 בהע' ד"ה בנוסח.

עוד דוגמאות רבות לשינויי נוסח שנעשו בסידור דרוסטוב, ניתן למצוא בפרקים דלעיל ודלהלן.

ההדפסה נסתיימה בשנת תרע"ח - כמפורש בשער הסידור - והרב לנדא עצמו מסר למוהרש"ב את העותק הראשון שנגמר בדפוס (ודלא כהשמועה - ביגדי"ת שם - שההדפסה בפועל היתה אחרי הסתלקותו של הרבי בב' ניסן תר"פ).

בהדפסה זו נשתנה שם הסידור מ"תפלת כל פה" ל"תהלת ה'".⁷

תשומת הלב ניתנה לא רק לתיקון ענייני הנוסח, אלא גם להתאמת ההוראות שבסידור לפסקי אדמו"ר הזקן. למשל, על-פי האמור בסידור 'תפלת כל פה' יש לברך על תפילין של ראש, אבל ברוסטוב תיקנו שברכה זו נאמרת רק "אם שח בין תפלה לתפלה". ואחרי נוסח הברכה נוסף שם (מתוך ההלכות שבסידור אדמו"ר הזקן): ויניח את של ראש בגובה הראש, ויזהר שיהא באמצע רוחב הראש ממש.

על אף דקדקנותו הרבה של ר' זלמן אידל, קרה וגם מעיניו הבוחנות נעלם דבר; כך נותרה בעינה ההוראה המוטעית שבסידור 'תפלת כל פה', שבקידוש של יו"ט במוצאי ש"ק הסדר הוא 'יקנהס"ז' (במקום 'יקנהז"ס").

נמצא שאין לסמוך לחלוטין על כל האמור בסידור זה; אבל גם אין להטיל בו דופי ולומר "שרק אלו הענינים שידועים לנו בבירור שהמה הוראות מפורשת מהנשיאים זי"ע, יכולים לסמוך עליהם, ושאר דיוקי ה'ראסטאווער סידור' נשארו בספק" (כמ"ש ביגדי"ת הנ"ל גל' ז). ההיפך הוא הנכון: כל שינוי שנעשה בסידור זה חזקה עליו שיסודותו בשאלה מפי אדמו"ר הרש"ב או על-פי הנחיותיו הכלליות, ורק בדברים שנותרו כפי שהיו בסידור הקודם לו, בהם יש להסתפק האם היתה בהשאתם כוונה מכוונת, או שמא אין כאן אלא העדר תשומת-לב גרידא (כעין הספיקות שנתעוררו לר' זלמן אידל עצמו בשנים הבאות, כדלהלן).

לשם כך יש להשוות את המקומות המסופקים לסידור שממנו נדפס הסידור דרוסטוב, הוא הסידור "תפלת כל פה" דווילנא (שצילום ממנו נדפס גם בחלק מהחומשים שבמהדורת "חורב").

סוג מסויים של דיוקים ודאי שאין לדייק בו, והוא על-פי האמור בהודעה הנדפסת בסופו של הסידור בזה הלשון: וזאת למודעי. כי אתר שנסדר לדפוס, נחסרו בדפוס כמה נקודות בין בדגושין (כמו תי' בגבורה בברכת אוור ישראל וכיו"ב), ובין בחירי"ק סגור"ל כו'. ומפני מצב הזמן לא הי' באפשרי לתקנם.

7. כנראה שבשל כך נשתנה גם שמו של הסידור (העבה) שנדפס ע"י 'קה"ת', מ"סדר העבודה" ל'תהלת ה'".

באגרות-קדשם של רבוה"ק ניתן למצוא את הכרתם בדיוקו של הסידור דרוסטוב, בעיקר לעומת שאר סידורי חב"ד שהיו נפוצים בעולם באותם זמנים:

כך במכתבו של אדמו"ר הרי"צ משנת תש"א, אל משרד אגודת חסידי חב"ד (באמריקה): נחוץ לפתוח באגודת חסידי חב"ד מערכת הדפסת ספרים וכתבי דא"ח, ולכל לראש צריכים להדפיס סידורי תפילה בנוסח מדויק, כמו הסידור תהלת ה' דראסטאוו (אגרות-קדש, יג, עמ' שכו). בפועל נדפס באותה שנה - ע"י אגודת חסידי חב"ד - סידור תורה אור.

ובמכתבו של אדמו"ר זי"ע משנת תשי"ג: בענין ברכת "שפטרני מעונש הלזה", אם לברך בשם ומלכות, הנה כמדומה שכבר נדפס לברך בלא שם ומלכות. ולכן נדפס כן בסידור תהלת ה' רוטטוב המדויק (אגרות-קדש, ז, עמ' רכח).

לענ"ד אין ללמוד מכאן הוראה גורפת שסידור זה מדויק לחלוטין, מפני שדוגמה זו עצמה היא מפרט שנשתנה בעליל בשעת ההדפסה ברוסטוב (כי בסידור תו"א מפורש לברך בשם ומלכות), ובוודאי נעשה על-פי שאלת אדמו"ר הרש"ב (כמבואר לעיל החילוק בין דברים שנשתנו לבין דברים שנותרו מהנוסח הקודם).

מה גם שעינינו הרואות שיש בו בסידור דרוסטוב טעויות דמוכח, כנ"ל בענין "קנהס"ז, וכן האמור במכתבו של ר' זלמן אידל (להלן) שאדמו"ר הרש"ב נצטער ביותר על שתיבת "דורשיך" שבסוף "ובא לציון" נדפסה ללא יו"ד.

יתכן שבפי אנ"ש היה הסידור דרוסטוב נקרא "סידור המדויק", על-סמך האמור בשער הסידור: "מדויק עפ"י נוסח אדמו"ר נ"ע".

ועוד איתא באגרות-קדשו של אדמו"ר משנת תש"ו (ב, עמ' קסג): גם בסידור שנדפס ברוסטוב (בפרקי אבות [ה, יא]) הוא כנ"ל ["לרצות"], ואומרים שהוגה ע"פ כ"ק אדמו"ר [מוהרש"ב] נ"ע. אבל בסי' תו"א וסי' וורשא תרכ"ז - בפרקי אבות - הניקוד: "לרצות". ע"כ.⁸

בפרט זה לא נתחדש הניקוד ברוסטוב, וכך ננקד גם בסידור שקדם לו (אבל תפילת טל שנדפס בה "לרצות" - כמ"ש באג"ק שם - לא היתה כלל בסידור שממנו נדפס הסידור דרוסטוב).

*

בשנים הבאות חזר ה'סידור דרוסטוב' ונדפס כמה פעמים בברית-המועצות, הן

8. בקובץ "רוסטוב" הנ"ל (בהע' 3), עמ' 29, מוכיחים ממכתב זה "שכשנתעורר ספק בנוגע לנוסח מסוים, הורה כ"ק אדמו"ר נשיא דורנו ע"פ הנדפס בסידור הנ"ל". ואני איני רואה באגרת זו שום הוראה.

במהדורת נוסח האר"י והן במהדורת נוסח אשכנז (ההדפסות נרשמו ב'קרית ספר', ה (תרפ"ט), עמ' 253, ע"י מר ב[ורובין]):

[1] סדור תהלת ה'.. נוסח האר"י ז"ל.. הוצאה שניה. לנינגרד, הוצאת בית הכנסת "עזרת ישראל", 1924. דפוס "מיסל". 5000 עותקים (ק"ס, מס' 44). [עוד אודות סידור זה ראה להלן].

[2] סדור תהלת ה'.. נוסח האר"י ז"ל.. לנינגרד, הוצאת ז' קלמנסון, 1926. דפוס "טיפוליט". 6200 עותקים (עותק ברשותי).

בשער מופיעות גם השורות "ראסטוב - דאן. בהוצאות ודפוס "עזרא". שנת תרע"ח לפ"ק". ללא קישוטי המסגרות שבהוצאת תרע"ח.⁹ [עוד אודות סידור זה ראה להלן].
[בק"ס מס' 43 רשומה הוצאה זהה, אבל ללא שם הדפוס].

[3] סדור תהלת ה'.. נוסח האר"י ז"ל.. הוצאה שלישית. לנינגרד, הוצאת בית הכנסת "עזרת ישראל", 1926. דפוס "דלו". 5200 עותקים (ק"ס, מס' 45).

[4] סדור תהלת ה'.. נוסח אשכנז. הוצאה שניה. לנינגרד, הוצאת בית הכנסת "עזרת ישראל", 1924. דפוס "מיסל". 5000 עותקים (ק"ס, מס' 46. עותק ברשותי).

בשער מופיעות גם השורות "ראסטוב - דאן. בהוצאות ודפוס "עזרא". שנת תרע"ח לפ"ק". ללא קישוטי המסגרות שבהוצאת תרע"ח.

[5] סדור תהלת ה'.. נוסח אשכנז. לנינגרד, הוצאת ז' קלמנסון, 1926. [ללא שם הדפוס?!]. 2100 עותקים (ק"ס, מס' 47).

אודות מהדורת תרפ"ד קוראים אנו ב"ס' הזכרונות - דברי הימים" של הרה"ח ר' מאיר גורקאוו (עמ' לד ואילך. ובקצרה בקובץ יגדי"ת נ"י. שם):

"בתוך זמן זה [קיץ תרפ"ד] שהתעכבתי עוד בלענינגראד.. הציע לפני הרב ר' שמעון לאזארוב ז"ל, אשר כיהן בכהונת הרבנות בא' מבתי הכנסיות הגדולים בפעט[ערבורג] לעדת החסידים, ברחוב דזעקאבר 128.. היות אשר בימים ההם לא נתנו רשות להדפיס ספרי קודש וגם סידורים לא הדפיסו, ואמר לי הרב רש"ל שהוא הדפיס סכום גדול של סידורים ע"פ הוראתו של כ"ק [מוהרי"צ], כי הוא חכם הרואה את הנולד אשר במשך הזמן לא יהיו סידורים להתפלל.. וכ"ק שם עינו ולבו ע"ז ואמר להרש"ל שהוא [=הרש"ל] ישתדל להשיג רשיון על הדפסת סידורים, ועלתה לו והדפיס, אבל הסידורים מונחים בבית גנזיו בלא הופכין.. והוא שרוי בצער גדול כי אין לו איש נאמן שיתעסק בזה להפיצם בישראל.. הסידורים היו בנוסח האריז"ל וגם בנוסח אשכנז..."

9. צילום המסגרות המקוריות מופיע במהדורת הסידור דרוסטוב של הוצאת 'קה"ת'.

הכוונה, כמובן, לסידורים מס' 1 ומס' 4 הרשומים לעיל (נוסח האר"י ונוסח אשכנז), שבהם מפורש גם שם ביהכ"נ "עזרת ישראל" השוכן ברח' אוקטובר 128 (ולא דיקאבער 128).

בזכרונותיו אלו מספר הרב גורקאוו על תלאותיו במכירת הסידורים, מפני שהציבור, הגבאים והסוחרים גם יחד לא קיבלו ברצינות את דבריו ש"יבוא יום שלא יהיה במציאות להשיג סידורים, כי כעת אין מדפיסים סידורים חדשים".

אולם כנראה שעד מהרה הורגש מחסור גדול בסידורים, ומיד נדפסו מהם עוד אלפים רבים.

בימי חוה"מ סוכות תרצ"ו כתב ר' זלמן אידל זיסלין הנ"ל אל אדמו"ר הרי"צ לווארשא (קובץ יגדי"ת נ.י. שם):

"וע"ד תהלת ה', כבר כ[תבת] שגשלחה בקשה למ[וסקבא], ועוד לא נתקבלה תשובה. והיום ת"ל נעתר לבקשתי היו"ר.. והבטיחני ליסע עד"ז לשם אי"ה אחר יו"ט, ותקוותנו בהשי"ת לקבל רשיון ע"ז בקרוב.

"ונא להשיב לי על איזו ד[ברים] שאני נבוך בהם בהתהלת ה'; א. מה שיש בתורה אור וכן בתהלת ה' בכמה מקומות מוסגרים יתרים.. (ולא שאלתי עליהם) [את מוהרש"ב].. והלא אומרים אותם.. וחפצי למחוק אלו המוסגרים, אם יש לי רשות ע"ז.

"ב. נבוכים אנ"ש איך לומר בתפלת העמידה במוספים דר"ח וחוה"מ.. תי[בת] "המרחם" בוא"ו או בלא וא"ו.. כי חפצי בה' להוסיף לוח הטעות והתיקון, ומנהגים שראיתי בעיני - ת"ל - ואשר אשלחם אי"ה לאדוני אבי שי' [מוהרי"צ] להביט עליהם תחלה. כי יש מעט טעותים, וכמו תי[בת] "דורשיך" בסוף ובא לציון, בלא יו"ד - שהוא טעות, ואא"ז [מוהרש"ב] ג"ע נצטער מזה ביותר, ואני מוכרח לתקנו.¹⁰ וממילא אוסיף עוד מה שמוכרח, כאשר אי"ה אשלח כנ"ל (ושלא להטריח אני חפץ לסדר השאלות מעט מעט).."

רשיון ההדפסה נתקבל, ואז נדפסו שלוש (או אף ארבע) המהדורות הרשומות לעיל כהדפסות שנת 1926, בנוסח האריז"ל ובנוסח אשכנז.

שני מו"לים הדפיסו את הסידורים באותה שנה: ביכ"נ "עזרת ישראל" ור' זלמן קלמנסון; יתכן וקבלת שני רשיונות איפשרה להדפיס כמות גדולה יותר של סידורים (לפשר מעורבותו של ר' זלמן קלמנסון שמעתי, שבקשת הרשיון הוגשה בשמו מפני שהוא שירת כחייל בצבא הצאר, עובדה שהקנתה לו זכויות מועדפות).

*

10. טעות זו לא תוקנה גם במהדורת 1926.

בהוצאת 'קה"ת' נדפס סידור זה לראשונה - ע"י ה'מרכז לעניני חנוך' - בשנת תש"ז; על כך כותב אדמו"ר זי"ע באותה שנה לרש"מ קלמנסון שי': הדפסנו פה במהדורא חדשה עם איזה תיקונים והוספות, ע"פ הוראות כ"ק מו"ח אדמו"ר שליט"א, את הסידור תהלת ד' (כמדומה שנתעסק בו אביו בהיותו בפ"ב [=בפטרבורג]) (אגרות-קודש, ב, עמ' קפט. "אביו" הוא ר' זלמן קלמנסון, שפעילותו בהדפסת הסידורים בלנינגרד נזכרת לעיל).

מאז חזר הסידור ונדפס עוד כמה וכמה פעמים במהדורות צילום, לעתים בשינויים (כגון השמטת המוסגרים במשפט "הא-ל ישועתנו.. הא-ל הטוב" בתפילת שמו"ע - ראה קובץ יגדי"ת נ.י. שם).

[טו]

סידור תהלת-ה'

אודות הסידור הזה כותב כ"ק אדמו"ר זי"ע: סידור תהלת השם השלם הוא פוטוגראפיה מסידור שקדמו, ולא הספיק הזמן להגיהו כדבעי (אגרות-קודש, ג, עמ' קלח). ומיירי שם במה שרק בתחנון של מנחה נאמר בסידור תהלת-ה': המתפלל ביחיד אין אומר זה ולא הי"ג מדות.¹

ה"סידור שקדמו" - שממנו צולם סידור תהלת-ה' - הוא הנקרא סידור "סדר העבודה" (תח"י מהדורת וילנא תרע"א), וכשנדפס בברוקלין ע"י ה'מרכז לעניני חינוך' [להלן: "קה"ת] נשתנה שמו לסידור תהלת-ה' (כנראה על-שם הסידור דרוסטוב, ששמו

1. במקור נדפסה הוראה זו לפני התיבות "ושם נאמר"; במהדורת ברוקלין קיצרו את לשון ההוראה וכתבו רק: "המתפלל ביחיד אין אומר זה" - ומיקמו אותה לפני התיבות "ויעבור ה' על פניו ויקרא" (בסידור תורה-אור לא נדפסת הוראה זו כלל, לא בשחרית, לא במנחה ולא בסליחות).

הסיבות לשיבושים נמנות גם במכתב נוסף: ..אף שטענתו מצ"ע צודקת, יש ללמוד זכות, שדוב הסידורים וכן הסידור שי"ל ע"י המל"ח אין מסדרים אותו מחדש מתחילה ועד סוף, אלא שמשמשים בהסידורים שכבר נדפסו ומשנים בהתאם לנוסח הרצוי, ובמילא משימים לב רק לאותן הענינים שיש להם שינוי מנוסח לנוסח. ועוד זאת שלא תמיד שמים לב אשר ישנם סידורים שנתקנו לכל ימות השנה מלבד הימים טובים וכיו"ב.. וכנראה שגם בסידור המל"ח נשתרבו הנוסח שהדפיסו באופן דומה להנ"ל, היינו שעשו זה בפוטוגרפיא מסידור דנוסח אחר שהוא נעשה ג"כ בפוטוגרפיא מסידור שקדם לו, ובמילא נדפס ככהנ"ל [בשיבוש] (אגרות-קודש, יב, עמ' שכב. וראה ב'הערה' שבסוף "מחזור השלם": ..ומה שלא נמצא זה ע"ע במחזורים, הוא מפני שנעתקו הפיוטים ממחזורים נוסח אשכנז.. ולא שמו לב לתקן זה. וכמו שלא תקנו.. "שאין אנו עזי פנים".."מה צדקנו" ועוד).

ניתן לו מן הסתם ע"י אדמו"ר הרש"ב נ"ע). הדוגמאות דלהלן ממהדורת קה"ת הן מהוצאת תש"ה ותשי"ז.

בספרים רבים שנדפסו בוילנא נהגו המדפיסים לעשות ככתוב שלהם; כך הם נהגו גם בסידור תהלת-ה', עד שאין לראות בו "סידור אדמו"ר הזקן" ולא ניתן להסתמך עליו כלל ללא השוואה לסידורים הישנים. להלן נעיר על כמה שינויים שבין סידור תהלת-ה' (כשהכוונה, בעיקר, לסידור "סדר העבודה" הנ"ל) לבין סידור תורה-אור, שעליו כותב רבינו: "סידור שער הכולל שהוא המדויק ביותר" (אגרות-קודש, ו, עמ' שכ), ואין לנו קרוב ממנו ל"סידור אדמו"ר הזקן".²

[א] בהלכות תפילין שבסידור כתב אדמו"ר הזקן: ואח"כ יהדק הרצועה בתוך הקשר כדי לקיים מצות "וקשרתם לאות על ירך" שהוא מצות ההידוק על היד עצמו בקשר זה, שהרי הידוק זה על היד נעשה עם הקשר. עכ"ל.

אך בסי' תהלת-ה' קיצרו את לשונו של אדמו"ר וכתבו רק: ואח"כ יהדק הרצועה בתוך הקשר כדי לקיים מצות "וקשרתם לאות על ירך".

קיצור זה משנה לחלוטין את המשמעות: מסגנונו של אדה"ז ניכרת כוונתו להידוק הרצועה המקיפה את היד, שהידוק זה נעשה בתוך הקשר על היד. אבל הסגנון המקוצר מטעה לחשוב כאילו מדובר בהידוק הרצועה שבתוך המעברתא, ומה באו לטעות

2. דיוקו של סידור זה - הן בכללותו והן בעניינים פרטיים אשר בו - חוזר ונשנה כמה פעמים במכתביהם של רבוה"ק:

[א] במכתבו של אדמו"ר הרש"ב אל הרב לאוואוט: נהניתי מאד מה שמו"ל סידור התפלה נוסח האמיתי של כ"ק אדמו"ר [הזקן] זצללה"ה (אג"ק, א, עמ' ו).

[ב] במכתבו של אדמו"ר הרי"צ עם הדפסתו של סידור תו"א בשנת תש"א: ברוך שהחינו והגיענו למלאות את המחסור הגדול לחסידי חב"ד במדינות אלו, סידור תפלה מדויק בנוסח הוד כ"ק אדמו"ר הזקן זצוקללה"ה נבג"ם זי"ע, אשר רבות בשנים הי' המחסור בסידור תפלה מדויק נרגש מאד והרבה מאנ"ש היו מצטערים על אשר היו מוכרחים להתפלל בסידורים משובשים. ועתה, בחסדי השי"ת, עלה בידינו להדפיס את הסידור תורה אור בדמותו ובצלמו המדויק. והנני פונה בזה אל ידידינו אנ"ש ותלמידי התמימים, ה' עליהם יחיו, להתפלל בסידור זה ולחנך את בניהם יחיו להתפלל בסידור הזה. וכידוע אשר הוד כ"ק אדמו"ר הזקן זצוקללה"ה נבג"ם זי"ע מסר נפשו ה' לסדר את הנוסח המדויק (אג"ק, ו, עמ' מה).

[ג] ועוד לו לגבי ניקודה של תיבת "חדתיך": הנוסח המדויק הוא בסידור תורה אור (שם, יב, עמ' קסד).

[ד] ומאדמו"ר זי"ע בנוסח ה"מי שברך": הנוסח היותר מדויק שראיתי הוא בסידור תו"א (אג"ק, ב, עמ' שכז).

[ה] ובנוסח ה"הי רצון" של הכהנים: יש לומר כנדפס בסידור תורה אור, אף שהאומר כנוסח דתהלת-ה' אין להזניחו... (שם, יד, עמ' כו).

נוספת כאילו דעתו של אדה"ז היא כדעת ר' אליהו שבכל יום צריכים לעשות מחדש את הקשר של תפילין.

וזאת למודעי, שהמנהג שנוהגים בו רבים מאנ"ש לפתוח את הקשר אחר חליצת התפילין ולהדקו שוב בתחילת ההנחה (אחר הכרכה), לא היה נפוץ בקרב אנ"ש ברוסיה, וגם כ"ק אדמו"ר זי"ע אמר בכמה הזדמנויות שאין הוא נוהג כך. ואכמ"ל.

[ב] ברשימת הימים שאין אומרים בהם 'תחנון' (הנדפסת בסידור אדמו"ר לפני "ובא לציון"), כתב רבינו בזה"ל: ..דהיינו אפילו כל חודש ניסן... ואין צריך לומר תשעה-באב ופורים-קטן.. ופורים גדול ותנוכה וראש-חודש. עכ"ל. אך בסידור תהלת-ה' השמיטו את התיבות המודגשות כאן ("אפילו" "ואין צריך לומר"), וגם "התחכמו" יותר והעבירו את "תשעה באב" לפני ט"ו באב, כדי שיתאים לסדר ימות השנה.

וכל זאת הוא מפני שכנראה לא הבינו את ההבדל שבין הימים המנויים ב"אפילו" ובין הימים המנויים ב"אין צריך לומר", לכן השמיטו את התיבות הללו ונקל בעיניהם להעביר את "תשעה באב" מקבוצה אחת לחברתה.

אך דעת לנכון נקל, שבקטע זה לא בא רבינו להודיענו את הימים שאין אומרים בהם תחנון, אלא את הימים שאין אומרים בהם "למנצח" (ולכן קבע את מקומו של קטע זה לפני "למנצח" ולא לפני תחנון). ובזה חידש לנהוג - כלשונו - כ"מנהג ספרד", והוא שלא כמנהג אשכנז ש"למנצח" ו"א-ל ארך אפיים" תלויים זה בזה, וכשאינ אומרים "א-ל ארך אפיים" אין אומרים "למנצח", אלא יש לנהוג כמנהג ספרד ש"למנצח" תלוי בתחנון. ולזאת כתב שאפילו בימים שאומרים "א-ל ארך אפיים" (אבל אין אומרים תחנון) גם אז אין אומרים "למנצח", ואין צריך לומר וקל-וחומר הוא, שבימים שאין אומרים גם את "א-ל ארך אפיים", אז ודאי שאין אומרים "למנצח".

תא חזי שחמשת הימים המנויים כאן בקבוצה של "ואין צריך לומר", הם חמשת הימים המנויים בסידור שאין אומרים בהם "א-ל ארך אפיים" (אלא ששם נוסף עליהם גם ערב-פסח, אבל כאן אינו נמנה לעצמו, שהרי נכלל כבר ב"אפילו כל חודש ניסן").

וראה ב'שער הכולל' (יא, אות יח) שפירש בצורה שונה את ה"אפילו" וה"אין צריך לומר". ועוד הביא שם סידורים שהשמיטו את ה"אפילו", אבל בסידורים הישנים הגירסא "אפילו" [אך לא הביא סידורים שהשמיטו את ה"אין צריך לומר"]. ומצינו גם סידורי תו"א שנשמט מהם ה"אפילו", וכמו דברים נוספים שלא נעשו כרצונו של הרא"ד לאוואוט.

בסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוסטוב הנוסח הוא כמו בסידור תהלת-ה', ולא נתקן ברוסטוב.

[ג] בסיום "כגוונא" כתב אדמו"ר הזקן: ביחיד יאמר [או: אומר] ג"כ סיום המאמר אחר בנהירו דאנפין.

אבל בסידור תהלת-ה' שינו את הלשון ושם נאמר: אם מתפלל ביחידות יאמר זה אחר בנהירו דאנפין.

בסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוס טוב נדפס ג"כ כפי הלשון החדש, אבל ברוס טוב החזירו את הנוסח המקורי.

[ד] לפני תפילת מוסף לשבת, קודם "יקום פורקן" (השני) נכתב בסידור אדמו"ר: יחיד המתפלל אינו צריך לומר "יקום פורקן" זה וכו'.³

אך בסידור תהלת-ה' נשתנה ונכתב: יחיד המתפלל בביתו אינו אומר "יקום פורקן" זה וכו' (במהדורת קה"ת נשמטה התיבה "בביתו").

גם בסידור שממנו נדפס הסידור דרוס טוב נכתב כפי שהוא בסידור תהלת-ה', וגם שם תוקן (חלקית) ברוס טוב ונשמטה תיבת "בביתו".

[ה] בכמה מהדורות של סידור תהלת-ה' נדפס קודם "ויעבור" (בתחנון שחרית ומנחה): המתפלל ביחיד אין אומר זה וכו'.¹ ויש מהדורות שהוסיפו גם שיכול לומר בטעמים וכו'. אבל בסידורי חב"ד המקוריים לא נאמר דבר וחצי דבר אודות המתפלל ביחיד (והמנהג הוא שהיחיד אינו אומר יגמה"ר גם לא בטעמים).

[ו] בתהלת-ה' הנדפס בתש"ה נדפס (בברכת עטיפת הטלית) "להתעטף בציצית", כפי שהוא בסידור שממנו נעשה הצילום. במהדורות הבאות תוקן ל"בציצית", וה"צ" נותרה דגושה, שלא כדת.

[ז] באותה מהדורה לא נדפסה - לפני "מה טובו" - השורה "נכון לומר קודם התפלה (הריני מקבל עלי מצות עשה של ואהבת לרעך כמוך)", כפי שהוא בסידור 'סדר העבודה', ונוספה רק במהדורות הבאות.

כך גם בסידור דרוס טוב, שהוסיפו בו את השורה הזו.

3. י"א שה"יקום פורקן" אינו נאמר ביחיד מפני שהוא בארמית, ולכן אין ליחיד לומר גם את ה"יקום פורקן" הראשון (ראה משנ"ב סי' קא אות יט). ובדעת אדמו"ר י"ל:

[א] תפילה הקבועה לציבור נאמרת בכל לשון, ורק שאילת צרכיו של היחיד נאמרת בלה"ק בלבד (ראה שו"ע ושו"ע אדמו"ר שם), א"כ יכול היחיד לומר את ה"יקום פורקן" הראשון שנוסחו נקבע לציבור.

[ב] אולי רק תפילות ובקשות הנאמרות אל הקב"ה בלשון נוכח, בבקשה ישירה ממנו ובתפילה אליו, רק אותן אין לומר בארמית, מפני שיש למלאכי השרת עסק בדיבורים אלו. אבל תפילה שאינה ישירה כ"יקום פורקן מן שמיא", אפשר שמשום הכי ניתן לאומרה בלשון ארמי. וכפי שמצינו שאין מניעה ליחיד לברך "ברוך כו' מאריה דהאי פיתא" (שו"ע קסז, י) וכן "ברוך כו' דיהבך לך" (שם ריט, ד).

[ח] בפיטום הקטורת: "ושוחקן יָפָה יָפָה". כך מנוקד, בקמ"ץ, בכל סידורי חב"ד הישנים. אבל בסידור תהלת-ה' ננקד "יָפָה" (בפ"א סגולה). גם בסידור רוסטוב לא תיקנו את הפ"א הסגולה.

במהדורות קה"ת של תהלת-ה' (תשי"ז ואילך) ושל הסידור דרוסטוב החזירו את הנוסח הישן, והפ"א מנוקדת בקמ"ץ.

טעם הניקוד בקמ"ץ, אם מפני שהוא תואר הפועל שאין בו עדיפות לל' זכר (כך פירש הר"ר דויד יצחקי שי'), או מפני שמתאר את השחיקה שהיא יפה.

[ט] בסידור קאפוסט תקע"ו ובסידורי תו"א, הנוסח ב"ברוך שאמר" הוא: ובשירי דוד עבדך. נהללך וכו' (נקודת הפסק אחרי "עבדך").

הדבר מפורש בדא"ח שעל אתר: פירוש זה המאמר "ובשירי דוד עבדך" קאי אדלעיל מיני' וסיום דברי המאמר הוא, ומאמר "נהללך" הוא מאמר בפ"ע כמ"ש בסידור הכוונות. ולכך גם בסידור הנדפס הרי נקוד ב' נקודות להפסיק בין זה המאמר ל"נהללך" שהוא התחלת ענין אחר. עכ"ל (ועד"ז הוא בס' פירוש המלות מהדו"ב דף עד, ב).

בסידור תהלת-ה' אין נקודת הפסק (אלא רק פסיק). בסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוסטוב אין שום סימן פיסוק, וברוסטוב הוסיפו נקודת הפסק.

[י] ב"ברוך שאמר" הנוסח הוא: חי העולמים מלך. משובח וכו' (נקודת הפסק אחרי תיבת "מלך").

כך מפורש גם בהגהות הצ"צ לסידור, "להורות שתיבת 'מלך' נמשכת למעלה".
בסידור תהלת-ה' ננקד כך בשחרית של חול, אבל לא בשחרית של ש"ק (וניתוספה הנקודה במהדורת קה"ת). הנקודה ניתוספה גם בסידור דרוסטוב.
בסידורי קאפוסט תקע"ו וטשערנאוויץ תרי"ג אין נקודה אחרי תיבת "מלך", אבל היא מופיעה בסידור זיטאמיר תרכ"ג.

[יא] על-פי האמור בהגהות אדמו"ר הרש"ב נ"ע, בברכת "ישתבח" צריכה לבוא נקודת הפסק לפני "שיר ושבחה" ואחרי "קדושה ומלכות". כן הוא בסידור קאפוסט (בתפילת החול) ובסידור טשערנאוויץ תרי"ג (בכל התפילות).

בסידור תהלת-ה' - בתפילת החול - נמצא ההפסק הראשון אך לא השני, ובתפילת השבת - שום הפסק מהם.

במהדורת קה"ת נוסף ההפסק השני בתפילת החול, אך לא בתפילת השבת.
בסידור תו"א בתפילת החול הוא כראוי, אך בתפילת השבת יש מהדורות שאין שום הפסק, ויש מהדורות (כמהדורת קה"ת) ששני ההפסקים על מקומם.

בסידור דרוס טוב נמצאת וגם היתה הנקודה השניה בכל התפילות, והנקודה הראשונה ניתוספה בתפילת החול אך לא בתפילת השבת.

עניינן של נקודות אלו נתבאר בדברי אדמו"ר הרש"ב שם: "להורות שלא להפסיק ב"ג שבחים אלו.. לאומרם בנשימה אחת". לפיכך לא כהוגן עשו בסידור תהלת-ה' שהציבו תשעה 'פסיקים' בין תיבות י"ג השבחים הללו.

[יב] בסדר הקדושה שבתפלת שמונה-עשרה (בחול ובש"ק), ניתוספו בסידור תהלת-ה' ציונים המורים מה נאמר ע"י הקהל והחזן, ומה ע"י החזן. כגון: "קדוש קדוש.. כבודו" נאמר ע"י החזן והקהל, ו"לעומתם משבחים ואומרים" ע"י החזן.

גם בסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוס טוב מופיעים ציונים אלו, אך ברוס טוב נמחקו.

אבל מסידור תהלת-ה' לא השמיטום, וכנראה שמכאן נובע המנהג שנתפשט כיום גם בקרב רבים מאנ"ש, שרק החזן אומר (בימות החול) את הסיומים "לעומתם משבחים ואומרים" "ובדברי קדשך כתוב לאמור", כמנהג ההולכים בדרכי הגר"א (והעירני ש"ב הרה"ח ר' לוי יצחק ראסקין שי' לדברי אדמו"ר בשו"ע סי' קכה ס"א).

אצל הרבי זי"ע ניכר היה תמיד שהוא אומר את הנוסח בשלימותו.

[יג] בסידורי חב"ד הישנים הנוסח הוא: "בְּעוֹלָמְךָ" (ב'על הנסים), "ומאיר לעולם" (בברכת 'יוצר' של ש"ק), "לבא לעולם" (ב'רבש"ע' שבפתיחת הארון ביו"ט) ועוד כיו"ב (ראה להלן בפרק המוקדש לדקדוק). אבל בסידור תהלת-ה' שינו וכתבו: "בְּעוֹלָמְךָ", "ומאיר לעולם" ו"לבא לעולם". הראשון תוקן במהדורות קה"ת הראשונות, השני תוקן במהדורת תשל"ח (בסידור דרוס טוב תוקנו שניהם), והשלישי לא תוקן בתהלת-ה' עד עצם היום הזה.

[יד] ב"והוא רחום" הארוך נדפס בסידור תהלת-ה' המשפט "א-ל הביטה", ונשמט במהדורת קה"ת (ראה לעיל בפרק על הצנזורה).

[טו] בשיר של יום שני, בסידור תו"א ננקד "תהלתך" (התי"ו השניה סגולה), אבל בסידור תהלת-ה' ננקדה התי"ו בשוא (כפי שהיא מנוקדת בס' תהלים. כך גם בכל סידורי חב"ד הישנים שראיתי).

גם הסידור שממנו נדפס הסידור דרוס טוב גורס כסידור תהלת-ה', ברוס טוב לא שינו בזה דבר, אך בצילום הסידור דרוס טוב שנדפס ע"י המל"ח שינו לנקד בסגול (וכך שמענו מכ"ק אדמו"ר זי"ע בתפלתו).

[טז] במזמור "ה' מלך תגל הארץ" שבסדר קבלת-שבת, במלים "ראתה ותחל הארץ", בסידור תהלת-ה' מנוקדת החי"ת שבמלה "ותחל" בצירי (כפי הניקוד - ברוב

הדפוסים - במזמור צו שבתהלים).⁴ כך ננקד גם בסידורים הישנים קאפוסט תקע"ו טשערנאוויץ תרי"ג, ובסידור שממנו נדפס הסידור ברוסטוב.

אך בסידור תו"א הניקוד הוא "ותחל", בסגול, וכך שינו גם בהדפסת הסידור ברוסטוב.

במהדורת ברוקלין של תהלת-ה' נותר הצירי, ונשתנה לסגול רק במהדורת תשל"ח. במהדורת תשס"א חזרו והדפיסו "ותחל" בצירי.

[יז] בפרק "כגוונא" נאמר בסידור תהלת-ה': קודשא בריך הוא אחד, לעילא לא יתיב וכו' (סימן פסיק אחרי תיבת "אחד").

נקודת הפסק נמצאת גם בסידור עם דא"ח מהדורת קה"ת (אך לא בקאפוסט תקע"ו), וכן בסידור שממנו הדפיסו את הסידור ברוסטוב.

אבל בדא"ח על אתר נאמר: וזהו כללות ענין מאמר זה, דקודשא בריך הוא שהוא אחד לעילא בבחינת האצילות.. לא יתיב למטה בהיכל ק"ק דבריאה וכו'.

מפורש יוצא, שהתיבות "אחד לעילא" צמודות הן זו לזו ואין להפסיק ביניהן.

בסידור ברוסטוב נמחקה נקודת ההפסק שהיתה בסידור שממנו הדפיסו, אך במהדורת תש"ז חזרו והדפיסוה משום מה.

[יש להעיר, שמצינו הבדל בין נוסח ה"כגוונא" שבסידור, לבין הנוסח שבביאור הדא"ח על אתר; והוא בקטע האחרון "ולומר ברכו", שבסידור נאמר: "את דייקא דא שבת", אבל בביאור הדא"ח שם מפורש: "את ה' דייקא, בגין למפתח לגבה בברכה". והוא מפני שביאור זה נאמר ע"י אדמו"ר הזקן כביאור למאמר הזה"ק (פ' תרומה קלה, א-ב) ולא כביאור לתפילה, לכן הוא כנוסח הזה"ק. ואילו הקטע הנאמר בתפילה הוא בזה"ל, ובשינויים מנוסח הסידור].

[יח] בסדר הקדושה בשחרית של ש"ק נדפס בסידור תהלת-ה': "לעולם ועד תשכון. תתגדל ותתקדש" (הפסק אחרי תיבת "תשכון").

במהדורת קה"ת נדפסה נקודת ההפסק אחרי "לעולם ועד", ותיבת "תשכון" מצטרפת לתיבות "תתגדל ותתקדש". והוא כפי שצויין בהגהות הצ"צ (ראה ב"שער הכולל", כא, ד), וכפי שהוא בסידור קאפוסט תקע"ו. גם בסידור טשערנאוויץ תרי"ג ההפסק אינו במקומו הראוי, והרי על סידור כדוגמתו ציין הצ"צ את הגהתו!

[יט] בתפלת "על הכל" הנאמרת אחרי הוצאת הס"ת בש"ק, נדפס בסידור תהלת-ה': וכרצון כל בית ישראל.

4. בספרי התנ"ך שנדפסו עם השוואת נוסחים נראה שכן הוא ברוב הדפוסים וכתבי-היד. בסידור 'עבודת ישראל' נדפס "ותחל" בסגול, ולדעתו כך צ"ל גם על-פי דקדוק הלשון.

וכתב הרא"ח נאה ב'קונטרס הסידור' (עמ' 756 בסידור תו"א) שבכל סידורי חב"ד הנוסח הוא "וכרצון כל עמך בית ישראל", אך פשיטא לו שזו טה"ד! ברם, בלוח 'היום יום' (עמ' מג) מפורש שאומרים "כל עמך בית ישראל". ומטעם זה הנה בסידור תהלת-ה' מהדורת קה"ת צולם כל הקטע של "על הכל" מתוך סידור תו"א.

גם בסידור שממנו נדפס הסידור ברוסטוב הנוסח הוא "כל בית ישראל", אך ברוסטוב הוסיפו שם את המלה "עמך".

[כ] בסדר ברכת-המזון שבסידור תהלת-ה' יש שינויים רבים מסידור אדמו"ר הזקן (בנוסח ובדינים), לפיכך נאלצו - במהדורת קה"ת - להדפיס את כל הסדר הזה בצילום מתוך סידור תו"א (ומשום כך כל שמות הוי"ה שם הם ככתבם, כפי שהוא בכל סידורי חב"ד הישנים. ואכמ"ל).

[כא] בברכת "הגומל" שבסידור תהלת-ה' (בסדר קריאת-התורה בחול ובש"ק) הנוסח הוא: "שגמלני כל טוב".

ובמהדורת קה"ת תוקן כפי שהוא בנוסח אדמו"ר הזקן: "שגמלני טוב".

[כב] ברכת "ברוך שפטרני" שבסידור תהלת-ה' (בסדר קריאת-התורה בחול ובש"ק) נדפסה בשם ובמלכות, על-פי האמור בסידור תו"א.

אבל הוראת רבותינו היא לומר בלא שם ומלכות (לוח הי"י עמ' קיב. אג"ק אדמו"ר זי"ע, ז, עמ' רכח), וכפי שהוא בסידור דרוסטוב, ששינו בזה מסידור תו"א (ראה לעיל).

[כג] בסידור תהלת-ה' נדפסו תפלות "יהי רצון" לפני ברכת-החודש ולפני נטילת לולב - שלא היו בסידורי אדמו"ר הזקן - ובמהדורת קה"ת נשמטו.

ה"יהי רצון" שלפני ברכת-החודש מופיע גם בסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוסטוב, וברוסטוב השמיטוהו.

[כד] בפרק ו דפרקי אבות ננקד בסידור אדמו"ר הזקן: חמשה קנינים קנה הקב"ה בְּעוֹלָמוֹ... כל מה שברא הקב"ה בְּעוֹלָמוֹ. אך בסידור תהלת-ה' ננקד בשניהם: "בְּעוֹלָמוֹ".

שינוי זה לא ניתקן במהדורת קה"ת. בסידור דרוסטוב תיקנו רק את השינוי השני.

[כה] בסידור תהלת-ה' יש גם שינויים בסדר המשניות שבפרקי אבות ובחלוקתן לעומת הסדר והחלוקה שבסידור אדמו"ר. כגון: (א) פרק חמישי מסתיים במשנה "בן בג בג אומר". (ב) בפרק שישי נסמנים דברי ר' שמעון בן מנסיא כמשנה בפני עצמה. (ג) המשנה "אמר ר' יוסי בן קסמא פעם אחת הייתי מהלך" מסודרת אחרי המשנה "חמשה קנינים" (וראה 'שער הכולל' ל, אות ג).

במהדורת קה"ת תוקנו השינויים הללו.

[פז] בברכת 'קידוש לבנה' שבסידור תו"א (ובסידור קאפוסט תקע"ו) יש הפסק אחרי התיבות "וללבנה אמר שתתחדש". אך בסידור תהלת-ה' אין שם הפסק כלל, והמשפט נקרא: "וללבנה אמר שתתחדש עטרת תפארת לעמוסי בטן".

[כז] בקטע "ויברך דוד" שבפסוקי דזמרה, בסידור תהלת-ה' מסתיים קטע זה בתיבות "ומצאת את לבבו נאמן לפניך", והקטע הבא (שנדפס באותיות קטנות יותר) פותח בתיבות "וכרות עמו הברית", אף-על-פי שה'סיום' וה'פתיחה' הללו שניהם בפסוק אחד!

אך בסידור תורה-אור (וכן בסידור עם דא"ח) אין כל הפסק ולא שום שינוי בין "נאמן לפניך" ובין "וכרות עמו הברית" (בסידור קאפוסט תקע"ו, בשחרית לחול, יש הפסק נקודה ופתיחת קטע חדש. אבל בשחרית לשבת אין שום הפסק).

הרה"ח ר"ח ליכרמן ע"ה סיפר, שבשנת האבלות של אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע על אמו הרבנית ע"ה התפלל גם הוא במנין של הרבי, ושם לב שאע"פ שהרבי נהג לסיים בקול את התיבות "ומצאת את לבבו נאמן לפניך", אך הי' ממשיך ואומר באותה נעימה וללא כל הפסק "וכרות עמו הברית".

במקורה נובעת חלוקת קטעים מלאכותית זו מכך שבעבר היו נוהגים - באם היתה נערכת ברית-מילה בבהכ"נ - לחלק את אמירת הפסוקים מ"וכרות עמו הברית" ואילך, בין המוהל והקהל (ראה בסידור אוצר-התפלות על אתר).

וראה עוד בקטע הבא.

[כח] בתפילת שחרית, הנה בסידור תהלת-ה' התיבות "זרע ישראל עבדיך" חותמות את הקטע, ואחריהן נפתח קטע חדש: "על הראשונים".

אבל בסידורים הישנים אין שם קטע חדש כלל, ובסידור תו"א (ובסידור קאפוסט תקע"ו) אין אפילו הפסק נקודה כלשהי בין "עבדיך" ל"על הראשונים" (כך נהג גם רבינו זי"ע בעברו לפני התיבה, שלא סיים בקול את התיבות "זרע ישראל עבדיך").

גם בסידור שממנו הדפיסו את הסידור דרוסטוב נחלק המשפט לשני קטעים, אך מכיון שמבחינה טכנית לא ניתן היה לחבר את הקטעים לאחד, נאלצו מדפיסי הסידור דרוסטוב להסתפק במחיקת סימן ההפסק (שתי נקודות) שבסוף הקטע הראשון, הן בתפילת החול והן בתפילת השבת.

הסיבה לפתיחת הקטע החדש נובעת ממנהג אשכנז קדום, שבו היה נוסח רגיל של "על הראשונים", ונוסח שונה במקצת לשבתות שנהגו לומר בהן פיוטי "זולת". בסידורים נדפסו שני הנוסחים זה לצד זה, וכרגיל במקרים כאלו נפתח כל אחד מהם ב"אותיות רבות". אחר-כך נשתקע המנהג המקורי, ונשאר רק ה"מנהג" להדפיס את התיבות "על הראשונים" באותיות גדולות וכקטע חדש.

וכגון זה נהגו להדפיס את המלה "ותחזינה" (עינינו בשובך לציון) באותיות גדולות, היות ונוצר שם קטע חדש אחרי "יעלה ויבוא". אך "מנהג" זה כיון דעל על, והחלו מדפיסים "ותחזינה" באותיות רבתי גם כתפילות המועדים והמוספין, אף שאין שם כל ענין חדש והוא המשך ישיר ל"רצה".

יתכן וגם פתיחת קטע חדש במלים "מי כמוכה" שבתפילת ערבית, נובע מפיוט ה"מערבית" שהיה נאמר במקום זה.

[כט] דוגמאות נוספות להלכות שנדפסו בסידור תהלת-ה' שלא כפסקי אדמו"ר הזקן, ניתן למצוא ב"סדר ברכות" שבאותו סידור.

(א) הלוּבש מלבוש חדש [מברך]: בא"י אמ"ה מלביש ערומים.

אך בסדר ברה"נ (יב, ו) פסק אדמו"ר שנכון לברכו בלא שם ומלכות (ובמהדורת קה"ת השמיטו ברכה זו).

(ב) על רעם וסער ורעש [מברך]: ברוך.. שכחו וגבורתו מלא עולם.

ברם, דעת אדמו"ר (שם יג, טו) היא, ש"על הזוועות והוא דעת הארץ... ועל הרוח שנשב בזעף והוא רוח סערה חזקה ביותר, על כל אחד מאלו צריך לברך... עושה מעשה בראשית, ואם רוצה יאמר... שכחו וגבורתו מלא עולם. עכ"ל. כלומר, שהנוסח שנקבע לכתחילה הוא "עושה מעשה בראשית". ואך על הרעם נאמר שם ש"נהגו העולם במדינות אלו" לברך עליו "שכחו וגבורתו מלא עולם".

(ג) הרואה מלך וחייליו [מברך]: ברוך.. שנתן מכבודו לבשר ודם.

במהדורת קה"ת נשמטה ברכה זו, כנראה בגלל שבימינו לא מצוי מלך שדן והורג במשפט (ראה מג"א רכד, ה).

(ד) כשרואה את חברו, ששב לבריאתו ממחלתו, אומר: בריך רחמנא מלכא דעלמא, די יהבך לן ולא יהבך לעפרא.

בסדר ברה"נ (יג, ד) בשינוי: בריך רחמנא א-להנא.. דיהבך לן וכו'.

אך קודם לכן נאמר שם: מי ששמח בלבו על הצלת חברו רשאי לברך ברכה זו [הגומל לחייבים טובות" וכו'] במטבע זו, או במטבע אחרת כגון בריך רחמנא וכו' [כנ"ל]... אבל אם אינו שמח בלבו ליתן שבח והודאה מחמת שמחתו (אלא מחמת שהברכה כתובה וקבעה כבר והוא יודעה), הרי זו ברכה לבטלה.

במהדורת קה"ת נשמטה ברכה זו לחלוטין.

(ה) הלש עיסה.. חייב להפריש ממנה חלה [ומברך]: ברוך.. להפריש חלה מן העיסה.

במהדורת קה"ת נשתנה הנוסח: ברוך.. להפריש חלה.

כנראה שהוא על-פי המקובל בעל-פה מדור לדור, וכפי שכבר נדפס קודם לכן בסידור תו"א מהדורת ברוקלין תש"א (וראה ט"ז יו"ד סי' שכח, א).

[ל] גם בסדרי ברכות אירוסין ונישואין, מילה ופדיון-הבן חלו בסידור תהלת-ה' שינויים רבים, הן בנוסח והן בהלכות, עד כי במהדורת ברוקלין נאלצו להדפיסם בצילום מסידור תורה-אור.

*

ולא עסקנו כאן בשינויי נוסח שבתפילות הטל והגשם, בפיוטי המחזור ובסדרי הסליחות למיניהן, מפני שכל אלו לא היו ב"סידור אדמו"ר הזקן" המקורי, ולא ממנו יצאו הדברים.⁵

*

סידור תהלת-ה' הוצאת קה"ת, הוא - כאמור לעיל - צילום מסידור "סדר העבודה" הווילנאי. באותו סידור הוצבו מעל האותיות כוכביות לציון השוואים הנעים, שנקבעו בשיטתו של המדקדק ר"ז הענא, שבפרט זה כבר עבר עליה הכלח ועברה ובטלה מן העולם.

לפני כמה שנים החליטו מדפיסי סידור תהלת-ה' לציין את השוואים הנעים בשיטה המקובלת כיום, שהיא שיטת הקדמונים, ויקומו נגדם מבקשי תואנה ויזעקו: בסידור תהלת-ה' הכריע הרבי כשיטת הר"ז הענא וממנו אין לזוז!

כמובן שאלו הם דברי הבל, שהרי לא הרבי הוא שציין את השוואים הנעים, אלא כאן נמצאו וכאן היו כבר בסידור שממנו נעשה הצילום. ואנחנו לא שמענו ולא ראינו שלרבי היה ענין כלשהו בבירור המחלוקת בין השיטות ובהכרעה ביניהן, ולא מצאנו רמז כלשהו מהרבי שרצונו שהחסידים יניעו בתפילתם את השווא הנע - דבר שלא נהגו בו החסידים מעולם. גם בתפילתו של הרבי לא היה זכר להנעת השווא, לא בשיטת הר"ז הענא ולא בשום שיטה אחרת.

בתחילת פרק זה הובאו דבריו של הרבי: "סידור תהלת השם השלם הוא פוטוגראפיה מסידור שקדמו, ולא הספיק הזמן להגיהו כדבעי"; ואם על גופו של נוסח כך [ובמקו"א נתפרש - בנוגע ל'סדר ברכות ותפילות' עם תרגום אנגלי - שאפילו לענין תרגום שם ה' אשר בו אין להסתמך על הגהתו של הרבי שהיתה כללית ולא ירדה לפרטים (כך כתב הרבי עצמו במענהו הנדפס בס' 'מקדש מלך', ג, עמ' קמב)], לגבי דברים טפלים

5. הפיוטים של טל וגשם. בסידורים הראשונים לא נדפסו הפיוטים הללו, אבל ידוע שמעולם נהגו לאמרם במחזורים. ואח"כ הדפיסו אותם בסידורים הללו (שער הכולל, ט, אות ג. וראה בקובץ 'יגדיל תורה' נ"י. גל' לה עמ' רלח).

שאינן בהם שום ענין - על אחת כמה וכמה. (הארכת בזה בסידרת המאמרים "הסידור של הרבי", "כפר חב"ד", גל' 1047 ואילך).

אם יש טענה על מסדרי הסידור החדש, הרי שהיא צריכה להיות מופנית כלפי עצם העובדה שנטפלו לענין טפל זה ודקדקו בו לשנותו, במקום לנצל את ההזדמנות ולשרש כליל את הסממן הווילנאי הלזה שהוא נטע זר בסידורו של אדמו"ר הזקן ובתפילה החסידית.⁶

[טז]

הדקדוק בתפילה ובסידור התפילה

בנוגע לדיוק ודקדוק התפילה סבירא ליה לאדמו"ר הזקן שיש לחלק בין ה"חפצא" ל"גברא", בין הסידור לאדם המתפלל; בה בשעה שסידור התפילה חייב להיות מדויק גם בניקוד מדקדק, אבל לגבי האדם המתפלל כוונת התפילה היא העיקר, ובמקרה שהדקדוק עומד בסתירה לכוונה - הכוונה היא המכרעת. המטרה הנרצית היא להגיע לשביל הזהב, שבו לא יפריע הדקדוק לכוונה ושניהם כאחד יעלו בידו.

זאת למדנו מהסכמתו של אחיו - הרה"ג מוהר"ר יהודא ליב מק"ק יאנוויטש - לסידור התפילה הנדפס בקאפוסט תקפ"ב אצל הרה"ח ר' ישראל יפה (ומשם נעתקה ההסכמה לסידורי תורה-אור). וזה לשונו:

"יען כי ראיתי שדבר שנצטער בו אותו צדיק מר רב אחאי הגאון החסיד איש אלקי נ"ע בהדפסת הסדור שלו, כי מלבד שבירר וליבן הנוסח עפ"י כוונה הרצויה להאר"י ז"ל, עוד זאת דרש במשפט המלות להעמיד עפ"י דקדוק אמת.. כי מצוה גדולה היא גם בנגלה ומכ"ש בנסתר כידוע, שהאותיות והנקודות שאדם מוציא מפיו עושין פרי למעלה, ובפרט ליודעים סודות השמות היוצאים מהאותיות ומהנקודות כידוע לי"ח. ולכן גם החסיד בעל השל"ה ז"ל ציוה להדפיס סידור 'שער השמים' שלו עפ"י דקדוק של המדקדק הגדול מהרש"ס [=ר' שבתי סופר] מפרעמסלא.. גם רבינו אדמו"ר נ"ע נטה אחריו ברוב המקומות, ולא פנה אל רהבים המדקדקים אחרונים שתקעו עצמן יותר מדאי בדקדוק המלות לקלקל הקריאה, וכמעט שממשיך לבטל הכוונה.. ולא כן

6. אע"פ שענין הנעת השוא הנע והנחת הנח יסודתו בהררי קודש (ומובא להלכה גם בשו"ע אדמו"ר חלק אור"ח סי' סא, כב), אבל לא נהגו בו החסידים מעולם. ומכיון שגם המדברים בלה"ק אינם מדקדקים בזה כלל וכלל בדיבורם, הרי שאימוץ מנהג זה לשעת התפילה בלבד ודאי שהוא גורם "להשכיח ענין עיקר התפילה שצריכה להיות בכוונה", והופך אותה ל"קריינות". אנן קיי"ל שתפילה בלא כוונה היא כגוף בלא נשמה, והקריינות אינה אלא צחצוח בעלמא לנבלת המת. וראה עוד להלן בפרק הבא.

דרכי רבינו שגבהו דרכיו מדרכיהם, כי תורת אמת היתה בפיהו ודקדוקי המלות עולות בקנה אחד עם הכוונה הרצויה¹.

עד כאן נוכחנו לראות בחפצו של רבינו הזקן שיהיה הסידור מדוקדק בדקדוק אמת. עתה נשוב אל המשפטים שבאותה הסכמה, שמהם למדנו מה יעשה האדם שלא יסתור הדקדוק את כוונת התפילה:

"עוד זאת דרש במשפט המלות להעמיד על פי דקדוק אמת, כי אף שאינו שוה לכל נפש ולמי שלא הורגל מנעוריו מבלבל כוונתו בתפילה.. מכל מקום לכתחילה ודאי טוב להרגיל מנעוריו או שלא בשעת התפילה.. ובפירוש שמיצ ליה מיניה דמר ששמע בשם כו', שהלעיג על המדקדקים האחרונים האומרים "לפיכך" בכ"ף רפויה, ומחמת זה גורמים להשכיח ענין עיקר התפילה שצריכה להיות בכוונה² (לכן הקפיד להרגיל הנערים בסידור שנדפס עפ"י כללי הדקדוק, ויהי' רגיל מנעוריו לאמר "לפיכך" בכ"ף רפויה, וכדומה בכל התיבות).. והן עכשיו רבו המדפיסים שקלקלו השורה.. שמלאו שיבושים ודילוגים מפה לפה.. הנערים שמרגילין את עצמם בסידורים כאלה "שבשתא כיון דעל על", ומהפכים כוונת רבינו נ"ע להרגיל דוקא לנערים, מה שאין כן לגדולים כנ"ל".

כלומר: יש להתרגל מילדות להתפלל בלשון מדוקדק, אבל גדולים (שלא הורגלו בזה מילדותם) אל להם לחשוב בשעת התפילה על דקדוק הלשון, מפני שדבר זה עומד בסתירה לכוונת התפילה. אך שלא בשעת התפילה טוב גם לאותם גדולים לשנן את התפילה כדקדוקה ולהרגיל את לשונם בקריאה נכונה.

כדברים האלו כתב גם הרב יעב"ץ בהקדמת סידורו "עמודי שמים", אחרי שהרבה להזהיר על הדקדוק בהגיית המלעיל והמלרע והדגשים, הוסיף וכתב: במי שאפשר לו

1. בפרקי זכרונותיו מספר המשכיל אב"ג (תקע"א-תרנ"ט): ואני שמעתי מפי הזקן ר' ישראל יפה, שהיה לפניו מדפיס בקאפוסט ואחר-כך נסע לאה"ק ושב משם בתור משולח, שכאשר מסר לו ר' זלמן את סדר התפילה לדפוס, ציווה אותו להגיהו מסידורו של החכם הנודע ר' וולף היידנהיים שנדפס ברדליים, לפי שהוא מדויק יפה ("זכרונות ומסעות", א, עמ' 150).
2. יש להשוות גישה זו לדבריו של הרה"ק מקומרנא בס' פני זקן (ברכות פ"ב מ"ג), שכותב שיש לשמור שלא לחזק הרפה ולא לרפות החזק וכו', ותוך כדי דיבור מכה הוא על קדקדם של המדקדקים העניים מדעת שמשחיתין את המבטא והקריאה הנכונה בכמה עניינים. בין הדוגמאות שהוא מביא לאותו ענין בספרו היכל הברכה (דברים ו, ה) מצינו בדומה לעניינינו: ודלא כמדקדקים הטפשים שאומרים.. "חתן וחלה" [דהיינו כ"ף רפויה] דהוה ברכה לבטלה, דבכל היכי דנשתנה המבטא, אין מדקדקין בדיקדוקי עניות של טפשינן, ובלאו הכי אין אנחנו בקיאים כלל בדגש ורפה כידוע, ולמה יקלקל העני הטפש את המלה לומר.. "חתן וחלה" וכדומה מן הטפשות, שאינו אלא גאות הלב. עכ"ל.

וידוע הדברים אמורים, אבל מי שלא הגיע לידי מדה זו בנעורים אי אפשר להטריחו בהנחת הטעמים, שטורחו רב ומייגע דבורו והפסדו מרובה משכרו, לכן טוב שלא לבלבל הקורא אשר לא ניסה באלה המטבע תפילה. עכ"ל.

כך גם באגרות-קדשו של אדמו"ר זי"ע (יג, עמ' רלו): במ"ש אודות השיבושים בקריאה [בתפילה].. פשיטא שאין צריך לשבש הקריאה, אלא שבאם מאיזה סיבה הורגל בקריאה שאינה מתאימה לכללי הדקדוק, ואם ישתדל לשנותה תתבלבל כוונתו, מובן עפ"י האמור [לעיל, שתפילה בלא כוונה בטילה היא לגמרי], שכיון שאין הפשט משתנה, והכוונה אדרבה מתחזקת, העיקר דוחה את הטפל. - ולהעיר משה"ש רבה עה"פ ודגלו עלי אהבה.

*

כדוגמה לדקדוק המשכית את עיקר הכוונה, הביא רבינו הזקן את המדקדקים לומר "לפיכך" בכ"ף רפויה (שלא כהרגל הלשון לומר "לפיכך" בכ"ף דגושה, כפי ששמענו גם אנחנו מזקנים שבדור, ועד"ז באמרם "על אחת כמה וכמה" היו מדגישים גם את הכ"ף האחרונה), אף שבאמת כן צריך לומר על-פי הדקדוק, וכך יש להרגיל את הילדים; וראה זה חדש, שהמדקדק ר' שבתי סופר הנ"ל ניקד בסידורו את תיבת "לפיכך" בכ"ף דגושה, וביאר טעמו בארוכה שכן צריך לומר (עיי"ש בתפילת השחר ובהגדה של פסח).

לענין זה יש להעיר ממאמרו של אדמו"ר הזקן (ס' מאמרי אדמו"ר הזקן, תק"ע, עמ' נג): ענין לשון הקודש אשר נשתבש, שאין שום אדם שיוכל לדבר בו כמו שהוא בכל האותיות ודקדוקיהם כו', שמדינה זו מדברת אותיות אלו בטוב ואותיות אלו הם משתבשים, ומדינה אחרת להיפוך. אמנם שיהי' בתכלית השלימות אין שום מדינה. כי גם הבעש"ט והאריז"ל לא היו יכולים כל הלשון כמו שהוא [לא היו יכולים כל לה"ק ע"פ דקדוק בשלימות], כי אם היו משתבשים בלשונם. וא"כ לכאורה אינו מובן, האין הי' הבעש"ט או האריז"ל מתפלל בשיבוש ח"ו וכו' (יעו"ש). [התיבות המוסגרות נוספו ע"פ הנדפס בס' 'מאה שערים', עמ' 64].

בהערות לס' המאמרים הנ"ל (עמ' רמט) נעתק מכת"י אחד: ונשמע מאדמו"ר [הזקן] נ"ע אשר חכמת הדקדוק לא נשפע מלמעלה בשלימותה (ראה גם ב'לקוטי רשימות ומעשיות', עמ' לו אות רא).

כעין זה כתב גם תלמידו של אדמו"ר הזקן הרה"ג ר' נחמיה מדוברובנא בשו"ת 'דברי נחמיה' חלק יו"ד (נט, ג): דקדוק - שידוע שאינה חכמה ברורה.

עוד יש להעיר מדברי אדמו"ר מוהרש"ב בשם אביו אדמו"ר מוהר"ש: הדקדוק שייך רק לקריאת-התורה אבל לא לענין התפילה (ראה: ס' השיחות 'תורת שלום', עמ' 2). וכעין זה ברשימות אדמו"ר הריי"צ: ויאמר [מוהר"ש] לאביו [הצ"צ]: הלא החסידים

קלח

אינם מתפללים או קוראים בתורה בדקדוק. ויאמר לו הוד כ"ק אביו: תפלה לחוד וקריאה בתורה לחוד. תפלה עיקרה כוונה, ועקימת שפתיו הוי מעשה ואינו נוגע כ"כ הדקדוק, מלבד בק"ש. אבל קריאה בתורה צריכה דקדוק (ספר התולדות - אדמו"ר מהר"ש, ברוקלין תש"ז, עמ' 8).

*

סוג ניקוד בלתי רגיל מופיע כמה פעמים בסידורו של אדמו"ר הזקן, וזו צורתו:
[א] בברכות יוצר בש"ק: ומאיר לעולם כלו. [ב] בתפילת הדרך: המתרגשות ובאות לעולם. [ג] בברכת "המפיל": המאיר לעולם. [ד] ב'רבנו של עולם' הנאמר בפתיחת הארון ביו"ט: "המתרגשות לבא לעולם. [ה] לפני פרקי אבות: חלק לעולם הבא. [ו] שם, פרק ה (ח-ט): באין לעולם.. בא לעולם.. באה לעולם.. באה לעולם.. בא לעולם. [בסידור דרוסטיב נדפס בכל אלו - שבפרקי אבות - "לעולם" כפי שהוא בסידור שקדם לו. ובמהדורת קה"ת שינו והדפיסו "לעולם".

בסידור שממנו צולם סידור תהלת-ה': [א] נשתנה ונדפס לעולם. כך גם במהדורות קה"ת תש"ה ושלאחריה, אך תוקן במהדורת תשל"ח. [ב] במהדורות קה"ת צולם מתוך סידור תו"א, דהיינו לעולם. [ג] נשתנה ונדפס לעולם. במהדורות קה"ת תוקן: לעולם. [ד] נדפס לעולם ולא תוקן גם במהדורות המאוחרות. [ה] לעולם, כמו בסידורים הישנים. [ו] הכל כמו בסידורים הישנים].

בסידור טשערנאוויץ תרי"ג ננקדה בדומה לזה גם התיבה "ואתה הוא לעולם הבא" שבתפילת השחר.

[מעין זה הוא ניקוד התיבה לגוף שבפרקי אבות (א, יז), וכן הוא בכל סידורי חב"ד שבדקתי].

אבל בפרקי אבות (ג, יא): לעולם הבא (וכך גם שם ד, א. ו, ד [ובדפוס טשערנאוויץ תרי"ג גם כאן: "לעולם"]. ו, ט). וכן שם (ו, ו): גאולה לעולם. (ו, ח): ונאה לעולם. ועוד שם (ג, יז): הרוחות שבפעולם. ובברכות השחר: והקרן קיימת לעולם הבא (אך בדפוס טשערנאוויץ תרי"ג: לעולם הבא).

בתפילת השחר: קדש את שמך פעולמך. בעל הנסים': שם גדול וקדוש פעולמך. בפרק ו דפרקי אבות: חמשה קנינים קנה הקב"ה פעולמו. ועוד שם: כל מה שברא הקב"ה פעולמו [בסידור שממנו נדפס הסידור דרוסטיב ננקדו כל הללו בשוא, וברוסטוב תוקנו (חוץ מהשלישי) לקמץ. גם בסידור תהלת-ה' ננקדו כולם (חוץ מהראשון) בשוא, ורק השני תוקן במהדורת תש"ה לקמץ].³

3. על-פי כל אלו נראה היה לנקד כך גם בברכת "שככה לו פעולמו" ובברכת "שלא חסר

בברכת "שהחיינו": לזמן הזה.⁴ בברכת "שעשה נסים" (ובתפילת "ועל הנסים"): בזמן הזה.

ב'סדר העבודה' של יו"פ יש מקרים רבים של ניקוד תמוה; להלן חלקם שהוא מעין הדוגמאות הנ"ל: "בית שחיטתו בצואר", "מן ההיכל ולחוץ", "כנגד הארון מבחוץ", "הקטורת שבכף", "פניו לקדש ואחוריו להיכל", "כן הזהב שהיה בהיכל", "נכנס להיכל", "תפלת כהן גדול בהיכל", "המלא פריקן", "במזבח הזהב" "וכשהגיע לצוק.. קושר פסלע", "ראשו לדרום ופניו למערב".

אולי יש להשוות חלק מהנ"ל עם הנאמר בפ' במדבר (ד, טז): פקדש ובכליו. ועד"ז בהפטרות יום א' דסכות (זכריה יד): להשתחות למלך ה' גו'.

כך ננקד ב'רמב"ם לעם' בכ"מ "בצפון" "בדרום" במקומות שאנו היינו אומרים "בצפון" "בדרום" (ראה שם בהל' קדוה"ח ב, ד. טז, ד. הל' מע"ש ד, יז. הל' מעשה הקרבנות ג, יד. ועוד ועוד).

אבל בפרק "איזהו מקומן" שבסידור אדמו"ר: שחיטתן בצפון.

[גם בסידור ראדוויל תק"פ ננקד "ומאיר לעולם" (אבל נקמץ במאוחרים), "קדש את שמך בעולםך", "בזמן הזה" (ב"על הנסים") - שאר הדוגמאות המובאות כאן, בדרך-כלל אינן מנוקדות באותו סידור. הניקוד בסדר העבודה ביו"כ דומה גם הוא לזה שבסידורי חב"ד].

להלן כמה הערות מחכימות שכתב לי הרב ר' דויד יצחקי שליט"א בעניינים אלו: [א] על הצורה "ומאיר לעולם": כן נדפס בסדור ר"ע ור"א ווילנא מהדורת תע"ב, ובסדור 'שפה ברורה' לר' וולף היידנהיים. ובסדור 'אזור אליהו' כתב שכן הוא בסדורים

בעולםם כלום". אבל ב'סדר ברה"נ' שבסידור תו"א (פ' יג) ועוד, ננקדו שני אלו: בעולםם. ב'סדר ברה"נ' שבסידורים הישנים וב'לוח ברה"נ' לא ננקדו ברכות אלו כלל. 4. כן הוא הניקוד - "לזמן" - בסידור אדמו"ר בקידוש לר"ה, בסדר התקיעות, בסדר הדלקת נר חנוכה, בסדר קריאת המגילה ובסדר ההגדה. וכתב רבינו זי"ע בהערותיו להגדה, שכן ננקד גם בסידור השל"ה, וציין לרש"ל ומט"מ שבמג"א ריש סי' תרע"ו. ועפ"ז אני מבין מ"ש רבינו באגרות-קדשו (ח, עמ' שלג. יג ניסן תשי"ד): בנוסח ברכת 'שהחיינו' שהובא בהגדה הוצאת קה"ת לאמר 'לזמן', הנה זוהי הוראת נשיאנו, וכמדומה מקורה מרבינו הזקן בעל התניא והשו"ע.

ובמכתב נוסף (ט, עמ' צב. ה סיון תשי"ד): אודות אמירת 'לזמן' בחיריק, הנה כן נוהגים כל אנ"ש, וכמדומה ברור שכן שמעתי אומר כ"ק מו"ח אדמו"ר זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע. ושאלתי היתה, אם ידוע לכהדר"ג איזה מקור או מסורה בזה. ומה שמקשים מכללי הדקדוק וכותבם ג"כ במכתבו, הנה בד"א שצריך להיות בפת"ח, כשמקצר הה"א הידיעה, אבל אם תיבת 'זמן' היא מלכתחילה בלא ה"א הידיעה הרי הלמ"ד יכול להיות בחיריק גם ע"פ דקדוק. אלא שבכ"ז הנני מחפש מקור על זה אף שלע"ע לא מצאתיו.

ישנים. ודרך לשון חז"ל פעמים רבות לדבר בלי ה"א הידיעה כמו: "עולם כמנהגו נוהג" (ע"ז נד ע"ב). ועי' הערתי ב"לוח ארש" למור וקציעה סי' ח' [עמ' שעז], וב'בית אהרן וישראל' גליון צג עמ' תיז.

[ב] על הצורה "לעולם הבא": כן מנוקד גם בסדור מהר"ש סופר כרך ב' עמ' 13 בנוסח "אלו דברים". ויש ליישבו ע"פ דרך חז"ל הנמצא גם במקרא להסתפק בידיעה אחת - עיין "לוח ארש" סי' נה, קל, קלג, קעת.

[ג] על הצורה "שם גדול וקדוש בעולםך": כאן אין הדרך לבוא בידיעה עם הכינוי [חוץ ממקומות ספורים בתנ"ך - עיין 'שערי תפלה' עמ' רצא ו'שערי דמעות' הערה 274] והוא דומה לה"א הידיעה על תיבה סמוכה, שאף הוא בא בקצת ממקומות וגם בתפלותינו "המלך המשפט", "וגם האוהבי דבריה" (בנוסחאות הישנות). כפל הידיעה במקרים האלו בא לרוב הידיעה - ואם קבלה היא נקבל, אבל צ"ע אם זה שייך בכאן.

[ד] על הצורה "בזמן הזה": עי' "לוח ארש" סי' קעת וקל והשגות רבי מרדכי דיסלדארף סי' עד.

[ה] על ההשוואות שהבאתי לעיל: "קודש" ו"צפון" הם מובנים בלי שום ידיעה - קודש הוא קדשי ה', וצפון הוא תמיד צפון, ואפשר לוותר על הידיעה.

[יז]

בירור נוסח "על הנסים"

(בעקבות מאמרו של הגרי"ח סופר שליט"א בקובץ "בית אהרן וישראל", גל' עד עמ' קכז ואילך)

הקורא את מאמרו של הגרי"ח סופר שליט"א בעיון הדרוש, נוכח לראות כי לפחות במשך שלושה דורות (רחוקים זה מזה) היו מי שצידדו במעלת הנוסח "ועל הנסים" (ולא "על הנסים"): הר"ר שבתי סופר מפרעמישלא (לפני כארבע מאות שנה), המדקדק ר"ז הענא (לפני כמאתים וחמישים שנה) והרב בעל ערוך-השולחן (לפני כמאה שנה).

אך מחמת שדבריו של הר"ר שבתי סופר הנ"ל הוצנעו באותו מאמר ובאו כלאחר יד ובהבלעה, הרי הקורא קורא כדרכו, ונפתה להאמין כאילו אין זה אלא חידושו של הרז"ה. כאשר תחזינה עיניו מפורש שם: "הנה נוסח זה של ועל הנסים עם ו', מחודש מחודש הוא עם שאר חידושי של המדקדק החכם רבי זלמן הענא, שהיה לפני כמאתים וחמישים שנה". ועד"ז בעוד מקומות לאורך כל המאמר.

הכותב הנכבד האריך במקום שאמרו לקצר, בגנותו של רז"ה, ואמר "ואקצר" במקום שאמרו להאריך, בשבחם של הר"ר שבתי וסידורו. ואעידה לעיני הקורא מקצת מן אותם דברי שבח שיצאו מפיהם ומפי כתבם של גדולי דורו (וכלם נקבצו באו במהדורת הדפוס דשנת תשנ"ד), ויחזה הקורא מאן גברי רברבי דקמסהדו עליה. ואף גם זאת,

נקבתי רק בשמותם של הגדולים ביותר מפורסמים מבין הגאונים וחכמי ועד ג' ארצות שעלו בהסכמה על הסידור בין השנים שע"ד-שע"ח, הלא המה:

מוהר"י בעל הסמ"ע, מוהר"א בעל המשאת בנימין, מהרנ"ש בעל מגלה עמוקות, בעל הב"ח (וכן רבו ר' פייבש אב"ד קראקא), המהרש"א, בעל העוללות אפרים מלינטשיץ, בעל השל"ה הק', מוהר"א בעל התבואות שור.

בנוסף לדברי ההסכמה עצמם המעידים על אישיותו של המחבר "איש אלקים קדוש", על גודל ידיעתו בחכמת הדקדוק שבה "עלה ונתעלה על כל בני דורו", ועל הסידור עצמו אשר הוא "מוגה בתכלית היופי, אין בו שמץ ודופי", הנה נתכנסו חכמי ועד ג' ארצות בשנת שע"ח (בראשות המהרש"א והב"ח), וגזרו "שבכל קהל וקהל מחוייבים לקנות עכ"פ סידור אחד מאותם הסדורים הנ"ל, שיתפלל הש"ץ מתוכו, וגם שאר כל הקהל יגיהו מתוכו את סידוריהם"!

ובדור הבא מסתמך המוכיח הג"ר מאיר על דברי הגדולים הנ"ל, שהעידו על הר"ר שבתי "בעל הסידור הזה שהי' יחיד בדורו בכל חכמת התורה, ובפרט בחכמת הדקדוק אין כמוהו בדורם" ! ואחריו החרה החזיק הגר"ד אופנהיים, וגזר על כל הקהילות הסרות למשמעתו, "שכל ש"ץ וש"ץ יתפלל דוקא מתוך סידור הנ"ל, ולא ישנה את תפקידם".

ואחרי שקיימו וקיבלו עליהם ככל הדברים האלה, היפלא בעינינו דבר התפשטותם של נוסחים רבים מסידורו של ר' שבתי, בתפוצות ישראל בפולין ובאשכנז?

על דברי בעל ערוך-השולחן כותב הגרי"ח סופר בזה"ל: הנה מה שרצה בעל ערוך השולחן ז"ל לחדש מדעתו הרחבה שצריך לומר ועל הנסים עם ו', הרואה בדברינו יראה שהנה אין כל חדש תחת השמש, וכבר חידש כן הר"ז בעל שערי תפילה, אבל כבר ראינו והראנו שאין בחידוש זה ממש, והוא הפך דעת כל רבותינו וכל הספרים וכל הפוסקים, ויטול הר"ז מה שחידש, וזה ברור בלא ספק. עכ"ל.

אך באותה סברא יכול היה להשתמש גם כלפי לייא, ולומר באותו משקל ממש: הנה מה שרצה הר"ז בעל שערי תפילה לחדש שצריך לומר ועל הנסים עם ו', הרואה בדברינו יראה שהנה אין כל חדש תחת השמש, וכבר חידש כן הר"ר שבתי בעל הסידור מפרעמישלא, וכבר ראינו כמה רב גובריה דהאי גברא אשר עליו סמכו כל רבני דורו וכל גדולי הפוסקים, ועל פיהם נתפשטה הוראתו בתפוצות ישראל, וזה ברור בלא ספק. וד"ל.

והנה הרז"ה תמך יתדותיו בספרים אור-חדש (לר' חיים באכניר, אמשטרדם תל"א-תל"ה) ומטה-יהודה (לר"ל אופנהיים, אופיבאך תפ"א), והמערערים על הרז"ה דחו את דבריו, באמרם שאין להסתמך על הספרים הללו דמיירי בברכת-המזון ולא בתפילה (הובאו דבריהם במאמרו של הגרי"ח ס, עמ' קכח). אך ברור שזו דחייה שדחיהו

בקש, והם עצמם לא קיבלו את דברי המחברים הללו כלל וכלל, גם לא לגבי ברהמ"ז. ומאידך גיסא, אף שאותם שני ספרים אמנם מיירי בברהמ"ז (ששניהם מיוחדים לענייני ברכות ולא לענין התפילה), אך אין בדבריהם שום רמז לחילוק בין ברהמ"ז לבין התפילה, וידוע בכללי המחברים האחרונים שדרכם לפרש, ולא לסתום ולהביא לכלל טעות.

ומה גם שבעל האור-חדש הוא תלמידו של הר"ר שבתי סופר ואינו זו מלחבב את דבריו, ופשיטא שאין לדייק ולהסיק מדבריו את ההיפך מדעת רבו. ובעל המטה-יהודה, אף שדברי האור-חדש שגורים על פיו תמיד, אך בנדר"ד כתב כן תחילה מדעתו שיש לומר "ועל הנסים" בוי"ו, ומוסיף: "ולאחר כתבי זאת מצאתי בספר אור חדש הנוסחא ועל הנסים, ואף כי לא כתב בהדיא לאומרו בוי"ו, ודאי לא במקרה נפל הנוסחא כך בספרו, כי הוא הי' בעל דקדוק גדול מאד ודאי בכוונה ורצון כתב כן". עכ"ל.

וזה לשונו של המטה-יהודה בביאור סברתו: ועל הנסים. בכל הנוסחאות כתוב על הנסים בלא וי"ו, ואין לו פירש לפי פשוטו... ע"כ נ"ל לגרוס ועל הנסים בוי"ו, וקאי על מ"ש למעלה נודה לך וכו' על שהנחת לאבותינו וכו'... ועל אכילת מזון וכו' ועל הנסים ועל הפורקן וכו' ר"ל גם נודה לך על הנסים ועל הפורקן וכו'. עכ"ל.

ואותה סברא נאמרת ע"י הר"ר שבתי סופר ב"ועל הנסים" שבתפילה: ראוי לומר ועל בוי"ו, כי הוא קאי על מה שלמעלה ממנו, כמו ועל נשמותנו ועל נסין ועל נפלאותיך, וכן מתחיל אח"כ ועל כלם, כי כל אחת היא וי"ו החבור אל מה שאמר למעלה נודה לך וכו', כלומר נודה לך על זה וגם על זה. עכ"ל.

חזינן שהרז"ה לא נשתבש בכך שהשתמש בסברת המטה-יהודה גם לענין התפילה, וכפי שנאמרה אותה סברא ממש ע"י הר"ר שבתי סופר.

ואף גם הרז"ה שאינו נדרש לשבח במאמרו של הגרי"ח סופר, הנה כבר היפך הגר"מ מאזוז שליט"א בזכותו, וכתב בתוך דבריו ש"גם הפמ"ג מביאו כמה פעמים לשם ולתהלה" (ראה: 'צפונות', ח, עמ' קז). ועוד הביא שם הרי"מ סופר מס' תוספת מעשה רב (להגר"א) בזה"ל: בדקדוק [הלך הגר"א] אחר ר' אלי' בחור, וקצת אחר רד"ק. לבד בטעמים ובנגינות הלך אחר שערי זמרה של ר' זלמן הענעס. עכ"ל (בכמה מהדורות הוא בסוף ה'מעשה רב' עצמו, אחרי אות רמ).

גם בקהל חסידים מקובל הוא הרז"ה יותר מאשר רוו"ה (אולי בגלל שלא היה ידוע כחבר למשכילים ומזלזלי הקבלה), עד כי הגה"ק בעל המאיר-נתיבים אב"ד לבוב ואוסטרהא (שהיה מראשוני תלמידי הבעש"ט נ"ע) כותב בצוואתו סוד-יכין-ובועז (פרק ח') בזה"ל: התפלה תהיה מתוך הסידור של דקדוק. אם אפשר להתפלל מתוך סידור של המנוח ר' זלמן הענא שהיה בקי בחכמה זו. ומי שירצה להתפלל ע"פ כוונת האר"י ז"ל, יגיה הסידור שלו שבו הכוונות, ע"פ דקדוק של בנין-שלמה הנ"ל, ויאחז בזה ומזה אל ינח ידו. עכ"ל. ויש לדעת, שהאמור בשו"ע אדמו"ר סי' תצד (סעיפים ח-יא)

סדר העבודה

תפלות ישראל לכל השנה

נוסח האר"י

לאברהם את ה' אלוקים ולקחון וקל לנבוכם
(דב' א' י"ג)
אין שמירה שיהא בלתי אומר ש' תפלה
(ספרי)

נדפס

באותיות גדולות ובסדר ישר

כל תפלה נדפסה במלואה עם כל הענינים שלפניה ושל אחריה.

ולתועלת חנוך הנערים והנעלות בקריאה נכונה ע"פ חקי הדקדוק הצבנו :

(א) ציון בתבנית ככב * על כל אות שכתוקדת בשוא-דגש למען ידע
הקורא להגיע את האות ההיא. (ב) סימני הקריאה לחבור
המאמרים והפסקים. (ג) מתנים לפני התנועות במלות שנגיעתן מלעיל.

וכדי ללמד הנערים את הדינים הנחוצים להענינים שבאו בהסודר הצבנו
הדינים לכל ענין וענין במקומו מן

שלחן ערוך אדמו"ר זצ"ל

הוספנו מ"ם וכתובים ומאמרי חז"ל, בתנך, בש"ס בבלי וירושלמי וכו'. וקראנום בשם:

תורה אור

לתועלת חנוך הצעיר בראש הסודר מאמר

חנוך הדת והלשון

ועוד הוספנו בו הוספות רבות כמבואר מעליה.

СЕРГЕЙ ГОЛЫНЦОВ. Молотовский

В. И. Л. Н. Тип. «Вдова и бр. Ромм».

Угол Духовского и Глухого пер. собств. домъ № 1—2 1911 г.

בענין שני מיני הטעמים שבעשרת הדברות, מקורו בס' שערי-תפלה להר"ה (אותו ענין מובא מהר"ה גם בשו"ת נוב", קמא, יו"ד סי' עד).

מראשוני הסידורים המוסמכים בנוסח החסידים, הוא הסידור הנדפס בראדוויל (ראיתי רק את המהדורה השניה, ראדוויל תק"פ); גם בסידור זה הגירסא היא "ועל הנסים", ושם נאמר בפירוש: כצ"ל ועל הנסים בוא"ו... - הר"ה. עכ"ל (וראה מ"ש הגה"ק בעל עמק-שאלה ועמק-חכמה מהארנאסטייפאלע זי"ע לבנו, במכתבו הנדפס בסוף ספר פלא-יועץ: אמת כי הקדוש [אדמו"ר בעל התניא] ז"ל בירר על-פי כוונות סדר התפלה, אך נוסחתך אל תעזוב, ותתפלל על דרך סידור נהורא או על-פי סידור ראדוויל).

וכך גם בסידור "עבודה ומורה דרך" הנדפס אצל המדפיסים הק' בסלאוויטא: צ"ל בוי"ו - ש"ת [היינו סידור שערי-תפילה לרז"ה].

ולסידורים אלו קדם סידורו של אדמו"ר בעל התניא, וגם שם גורס "ועל הנסים" בוי"ו. וראה בדברי אחיו מהרי"ל מיאנאוויטש בהסכמתו לסידור (הנדפסת גם בסידור תורה-אור), שברוב המקומות נטה רבינו הנ"ל אחרי סידורו של הר"ר שבתי סופר, שגם החסיד בעל השל"ה ז"ל ציוה להדפיס את סידורו שער-השמים על-פיו.

וכנוסח זה (ועל הנסים בוי"ו) מפורש נאמר בסה"ק בני יששכר (מאמרי כסלו-טבת, מא' ד אות ב) וז"ל: ועל הנסים. ועל, כן צריך להיות בוא"ו, כי קאי אדלעיל מודים אנחנו לך וכו' על חיינו וכו' ועל נסיך שבכל יום וכו' ועל הנסים וכו'. וכן בברכת המזון נודה לך וכו'. עכ"ל. ואחריו נמשך גם בעל המנח"א ממונקאטש בעריכת נוסח התפילה שבסידור חמדת-ישראל (ראה בס' דרכי חיים ושלום, אות תתכג).

ופשוט הוא נוסח זה בסידורים הנקוטים בידי החסידים עד עצם היום הזה.

אך גם בנוסחים שקדמו לנוסח החסידים מצאנו ראינו לאותו נוסח, וכפי שהוא בסידור התפילה שהדפיס מוהרא"ל עפשטיין בעל ספרי הפרדס (בעירו קיניגשבערג, תקכ"ה), ושם בדף מח, א הנוסח הוא "ועל הנסים" בוי"ו. וסידור זה שנמסר לדפוס והוגה ע"י המחבר עצמו, נראה שהוא מדויק יותר מאשר הסידור הנעתק בכתיבת-יד (הנדפס בירושלים תשמ"ו ע"י חברת "אהבת שלום"), ששם בעמ' מד נכתב "על הנסים" ללא וי"ו.

ואחריו בסידור התפילה שנערך והובא לדפוס ע"י הר"ר אשר מרגליות מחכמי הקלויז בבראד (לעמבערג תקמ"ה), וגם שם נדפס "ועל הנסים" בוי"ו. ובדבר זה שינה מסידור האריז"ל שהיה לפניו (הנדפס בזאלקווא תקמ"א). והרואה בדברי ה"התנצלות" של הר"ר אשר שבראש הסידור את הקפדתו בביעור השיבושים מסידור זה, יתמה על האמור ב"מאמר נוסח התפילה" לבעל המנח"א (אות ד), המייחס את נוסח התפילה שבסידור זה למדפיסיו ולא למחברו.

ומה שתמה הגריח"ס על דברי המשנ"ב "כתוב בספרים שבנוסח על הנסים יאמר ועל הנסים בוי"ו", הנה זו העתקה מהלשון האמור בסידורים רבים, כגון: "בית תפילה וצלותא דנהורא", "נהורא השלם", "תפלת נהורא" - שראשיתם בשנים תק"ע-תק"פ (ואולי עוד קודם לכן), והיו נפוצים גם בזמנו של הרב בעל המשנ"ב.

*

מראשוני המשיגים על הרז"ה הוא הר"מ דיסלדורף, הכותב כי "יש ראייה ממה דבתלמוד ובכל הפוסקים מזכירים תמיד על הנסים בלא ו" (הובאו דבריו במאמרו של הגריח"ס, עמ' קכח). והנה, לבד מכך שאיני יודע היכן מצא בתלמוד את תפילת "על הנסים" (בוי"ו או בלי וי"ו), הרי שלפנינו עדים רבים שאין לסמוך על הביטוי "על הנסים" כדי להוכיח ממנו את נוסח התפילה; והמה כמעט כל הגורסים "ועל הנסים" בוי"ו, הנה כשמדברים אודות תפילה זו, כותבים תדיר "על הנסים" בלא וי"ו. ראשון להם הר"ר שבתי סופר בסידורו על אתר (עמ' 159): בחנוכה ובפורים אומרים בכאן ועל הנסים... ובפורים אין אומרים על הנסים רק בתפלת ערבית... עכ"ל. ועד"ז בכל הסידורים המנויים לעיל (גם בכמה סידורי דווקני של נוסח אדמו"ר בעל התניא). והגדיל לעשות בס' מטה-יהודה, שהכתיר את דבריו (להעדפת הנוסח "ועל הנסים" בוי"ו) בכותרת "קצת דיני על הנסים" (ללא וי"ו), ופתח דבריו באותו ענין: "בחנוכה ובפורים אומרים על הנסים" (ג"כ ללא וי"ו).

ובכך אזדו להו רוב דיוקיו של הגריח"ס להוכיח משיטפא דלישנא של הראשונים והאחרונים, כיצד גרסו בתפילתם. אף כי י"ל שממטבע הלשון "על הנסים" השגור גם בפיהם של הגורסים "ועל הנסים" בוי"ו, ניתן אולי להוכיח שכך היה הנוסח הקדמון גם בקהל עדתם.

וגם אני בדקתי בכעשרים סידורי נוסח אשכנז ופולין שנדפסו לפני שנת שע"ח (שנת הדפסתו של סידור הר"ר שבתי סופר), ולא מצאתי את הנוסח "ועל הנסים" בוי"ו אף לא באחד מהם (ועדיין יש לברר בכתה"י שלפני עידן הדפוס). אולם אנו לא באנו לברר כיצד נהגו הקדמונים, שהרי ברי לנו שנוסח התפילה נשתנה במשך הדורות נהרא נהרא ופשטיה, וכל אשר עיניו בראשו יראה שאין אתנו מי שמתפלל בנוסח הזה לדברי חז"ל בתלמודים, וגם לא לנוסח שבדברי הגאונים. וזה פשוט. ובפרט ע"פ הידוע שלכל שבט ושבט יש לו נוסח משלו (ראה מג"א סי' ס"ח, ובלקו"א לרבינו הגדול ממזריטש אות קלג).

*

ותמה אני על הקצף שיצא על הרז"ה "שהיה לפני כמאתים וחמישים שנה" והוסיף אות אחת (וגם זאת לא בדה מלבדו), ובה בשעה עוברים בשתיקה על מתקני נוסח הקרובים יותר לזמננו, ושינו בדברים גדולים בהרבה. כגון הרב שאול הכהן אב"ד

גירבא (שחי בין השנים תקל"ד-תר"ח), שבחיבורו תפלת-כהן (והוא לו בספרו לחם-הבכורים, ליוורנו תר"ל) תיקן ושינה בנוסח התפילה כפי הבנתו. כגון בנוסח "שמאהבתך שאהבת אותו ומשמחתך ששמחת בו קראת את שמו ישראל וישורון", כתב "לעשות מסגרת" לתיבות "ומשמחתך ששמחת בו" (דהיינו דלא למיגרס להו), "לפי שלא מצאנו ששמח הקב"ה ביעקב אבינו ע"ה"!

וכן שלא לומר "קראת את שמו" (או "קראת אותו") אלא "קראת שמו", "מטעם שלא נמצא בכל המקרא קריאת שם אדם עם תיבת אותו אלא עם שמו". עכ"ל. ותיקון זה נתקבל להלכה ולמעשה בסידור "איש מצליח", אף שבירורו כי בתנא-דבי-אליהו הנוסח הוא "קראת את שמו", ואשר כן הוא לנכון בלשון חכמים בכ"מ, אך מ"מ עדיפא להו לשון המקרא (ראה בקונטרס "לאוקמי גירסא" הנלווה לאותו סידור). והרי זו היתה טענתו של מוהר"י עמדין על הרז"ה, שנוסח התפילה הוא לשון חכמים ואין לשנותו כדי להתאימו ללשון המקרא!

ועוד באו באותו סידור תיקונים רבים מרב גדול בדורנו, ולא מצינו שיצאו נגדו בחרב ובחנית בציטוט מדברי ר"י בר יקר ש"אין לסתור גרסת התפלה השגורה בפי כל אדם", וגם לא מדברי הס' יפה-ללב "כי כל דבר שהוא מורגל בפי הציבור ראוי לסמוך עליו כאילו הם דברי נביא". כלום משוא פנים יש בדבר? (ולענייננו, בסידור זה הנוסח בתפילה הוא "על הנסים", אך בברכת-המזון "ועל הנסים" בוי"ו).

ובכלל קרוב לומר שנוסח האשכנזים בזמננו קרוב לנוסח האשכנזי הקדום, יותר מאשר נוסח הספרדים בדורנו לנוסח הספרדי הקדום. ונראה בעליל שהספרדים לא הקפידו כדרך ה"שמרנות" האשכנזית, והתירו תיקוני נוסח בכל דור ודור.

ועוד נראה לענ"ד שנוסח האשכנזים נוטה יותר להוסיף בוי"ו החיבור, ונוסח הספרדים נמנע מכך.

ואעידה על כך כמה עדים שהבחנתי בהם לפום ריהטא בנוסח האשכנזים: [א] "ולמלשינים", [ב] "ולירושלים", [ג] "ועל כן נקוה", [ד] "ועל הכל" (בברהמ"ז).

ואילו בנוסח הספרדים: [א] "למינים ולמלשינים", [ב] "תשכון בתוך ירושלים", [ג] "על כן נקוה", [ד] "על הכל". שניים הראשונים מוכיחים בעיקר את נטיית האשכנזים, ושניים האחרונים מוכיחים גם את ההבדל שבין האשכנזים לספרדים. ויש עוד דוגמאות בנוסח האשכנזים שאין להן מקבילה בנוסח הספרדים, כגון: "ויעזור ויגן ויושיע", "ותגלה ותראה מלכותו".

המורם מכל האמור, נראים דבריו של הגרי"ח סופר שליט"א שלנוסח הספרדים יש לומר "על הנסים" בלא וי"ו, אך לגבי נוסח האשכנזים אין דבריו נשמעים. ואין לבוא בטרוניא על אלו שקיבלו את נוסח סידורו של הר"ר שבתי סופר, המוסכם ומקובל על ארזי הלבנון אדירי התורה שבדורותיו.

ניקוד תיבת "שאתה" בסדר התפילה

בקובץ "בית אהרן וישראל" גל' צה (עמ' קנג) מביא הכותב, שבמקרא (שופטים ו, יז) מנוקדת השי"ן שתיבת "שאתה" בקמץ, ושכך כתב האלי' רבה (סי' קכא סק"א וסי' קפז סק"א) שיש לנקד את תיבת "שאתה" בברכת "מודים" וב"נודה לך" שבברכת המזון, ואשר כך כתב גם המשנה ברורה (סי' קפז סק"ב) לגבי ברהמ"ז. ויש להוסיף עליהם את אדמו"ר בעל ה'תניא', שגם הוא בסידורו ניקד את השי"ן בקמץ בשני מקומות אלו וכן בברכת "אמת ויציב" ובמנחה של ש"ק "שאתה רוצה בה" [אך ראה להלן בסוף דברינו, שקביעה זו אינה מוחלטת].

אלא שהרב החיד"א כתב שצ"ל בסגול, וכן משמע לכותב מהפמ"ג (סי' קכא א"א סק"ב).

ומכל הנ"ל מסיק הכותב הנכבד, ש"צריך לבקש מכל המדפיסים - ובעיקר סידורי נוסח ספרד המיועדים לחסידים - שינקדו את התיבה בסגול". עכ"ל. אבל לא ביאר כלל על-סמך מה הוא מבסס את בקשתו זו, ומאיזה טעם חייבים המדפיסים להעדיף פוסקים אלו על אלו.

בגל' צו (עמ' קלט) מצטרף עוד כותב לדעתו של הראשון, ובפתח דבריו מביא הוא שגם הר"ר שבתי סופר (שהיה בזמן המהרש"א) ניקד את השי"ן בקמץ, אבל יש להעדיף את "כל הנוסחות הישנות" המנקדות בסגול "ולכן לא רק על סדורי החסידים לתקן, אלא גם על סדורי אשכנז בכלל להחזיר עטרה ליושנה". עכ"ל.

אלא מתוך שקיצר בלשונו נתמעטה דמותו של הר"ר שבתי, והקורא עלול לחשוב שח"ו בקטלא קניא באגמא עסקינו, שכל הידוע עליו הוא "שהיה בזמן המהרש"א". ולא היא! הר"ר שבתי לא רק היה בזמנו של המהרש"א, אלא גם קיבל את הסכמתו לסידורו. ולא את הסכמתו של המהרש"א בלבד קיבל, אלא גם את הסכמותיהם של עשרות גדולי הדור, שהמפורסמים שבהם: הסמ"ע, המשאת בנימין, המגלה עמוקות, הב"ח (ורבו הר"ר משולם פייביש), העוללות אפרים, השל"ה, התבואות שור ועוד ועוד.

כל המסכימים משבחים הן את המחבר "שהיה יחיד בדורו בכל חכמת התורה ובפרט בחכמת הדקדוק אין כמוהו בדורם" והן את סידורו. ובהסכמתם של חכמי ועד ג' ארצות משנת שע"ח (ובראשם המהרש"א והב"ח) אף נאמר: "על כן בראותינו שהסדור שהדפיס מהר"ר שבתי הנ"ל הוא מוגה מאד, בפרט בנקודות ובדגש וברפי, ע"כ גוזרים אנחנו שבכל קהל וקהל מחוייבים לקנות עכ"פ סדור אחד מאותם הסדורים הנ"ל, שיתפלל הש"ץ מתוכו וגם שאר כל הקהל יגיהו מתוכו את סידוריהם ולא יהיו עוד נכשלים בענינים הנ"ל".

הרי לנו שלנגד דעתו של הכותב הנכבד הסבור שצריכים כיום "להחזיר עטרה ליושנה", עומדת דעתם של כל גדולי עולם אלו, הסבורים שהר"ר שבתי הוא זה שהחזיר עטרה ליושנה ושירש את הטעויות מן הנוסחים הישנים.

ובדרך פרט, הנה לגבי ניקודה של תיבת "שאתה" כותב הר"ר שבתי בתפילת "אמת ויציב": בכל מקום שנמצאת זאת המלה בתפלות צריך לקרות השי"ן-בקמ"ץ, כמו שהוא בפסוק שאתה מדבר עמי (שופטים ו'). וטעם הקמ"ץ כתבתי בחיבורי, וכן הוא בסדור מהרש"ל בשם סדור מהרא"ק. עכ"ל.

ועל סידור מהרש"ל כתבו הרבנים המסכימים בשנת שע"ז (וכראשם הר"ר משולם פייביש רבו של הב"ח): ובפרט כי זכה [הר"ר שבתי] להשתדל ולהגיע לידו הסידור הגדול ישן נושן המתוקן והמקובל שהיה נמצא ביד מרנא ורבנא הגאון הגדול מהר"ר שלמה לוריא ז"ל, שאותו הסידור הוא מוגה ומתוקן ע"פ הרבה ספרי מדקדקים ונוסחות מגדולי הקדמונים. עכ"ל.

עוד מוכח מדברי הר"ר שבתי הנ"ל, שאין זו גזירת הכתוב גרידא לנקד את השי"ן בקמץ, אלא טעם יש בדבר וכפי שביארו הר"ר שבתי בחיבורו.

ובמילואים למהדורת תשנ"ד העתיקו המהדירים את דבריו של מהר"נ מהורודנא, המבאר מדוע צריכה השי"ן להיות מנוקדת בקמץ דוקא, וכפי שביאר גם הרד"ק בשופטים שם "וכן כתבו שאר המדקדקים". "ואם כן, מזה הטעם גם פה [ב"אמת ויציב"] צריכה להיות קמוצה, וכן בשאר מקומות כגון בתפלת שמונה עשרה".

ומכאן תשובה לדברי הכותב הנכבד, שלדבריו אין להוכיח מניקוד של מלה המופיעה פעם אחת במקרא את ניקודה במקומות אחרים (ובפרט אם היא יוצאת מן הכלל), כי - כאמור לעיל - אין זו גזירת הכתוב אלא מילתא דאית בה טעמא, ועל-פי טעם זה יש לנקד כך גם במקומות אחרים.

*

ומה שכתב שההנחה כי "לשון התפלה והברכות ונקודתן הן לשון המקרא" אינה נכונה - לא דק; אמנם אין לומר שהתפילה והברכות הן על טהרת לשון המקרא, אבל ברור שהן נוטות אל לשון המקרא הרבה יותר מאשר אל לשון חכמים.

ולעומת הדוגמאות הבודדות שהביא מלשון הברכות (על נטילת לולב, על נטילת ידים, לישב בסוכה, שלא חסר בעולמו כלום), רואים אנו בנוסח תפילת שמונה-עשרה (חוץ מברכת המינים המאוחרת), שלבד מתיבות בודדות, נוטה היא בבירור ללשון תורה.

ובנידון דידן, הרב יעב"ץ הרי הוא מראשי המחזיקים בשיטה שהתפילה והברכות הן בלשון חכמים (כידוע מספרו "לוח ארש"), ומלחמה לו עם המדקדקים ששינו את

נוסח התפילה כדי להתאימו ללשון תורה, והנה גם הוא ניקד בכל מקום בסידורו את השי"ן של "שאתה" בקמץ!

וראה בדבריו של אדמו"ר בעל ה'תניא' בשו"ע (או"ח סי' קסז ס"ה): שכל הברכות והתפלות תפשו לשון הכתוב כל מה דאפשר. עכ"ל.

ובסי' קצב (ס"ג) כתב ע"פ דברי התוס' בברכות (מט, ב ד"ה נברך) שאין לומר "נברך לאלקינו", כי לא מצינו במקרא למ"ד אלא אצל שיר והודאה כו' אבל בברכה נאמר "במקהלות ברכו אלקים". "ברכו עמים אלקינו". עכ"ל. ואילו בלשון חכמים מצינו שיעקב בירך לשנים עשר שבטים (במדב"ר יא, ב), והקב"ה ברך לאברהם (תנחומא פ' נח, ו).

והנה בנוסח הווידוי נאמר "אתה חופש כל חדרי בטן ובוהן כליות ולב", והבי"ת שבתיבת "בטן" מנוקדת בקמץ כמשפט לשון תורה באתנחתא ובסוף פסוק, אע"פ שמבחינה דקדוקית אין כל ודאות והכרח שמיקומה של תיבה זו מקביל ממש ל'אתנחתא'. וכל זאת - כנראה - רק כדי להשוות ככל האפשר לצירוף המלים "חדרי בטן" שבמקרא (משלי יח, ח. כ, כז. כ, ל. כו, כב) שגם שם מנוקדת הבי"ת בקמץ - אף שבכל ארבעת המקומות הללו שבמקרא ניצבת התיבה "בטן" בסוף פסוק!

ובברכת קידוש-לבנה אנו אומרים "שתתחדש עטרת תפארת לעמוסי בטן", גם כאן הבי"ת שבתיבת "בטן" מנוקדת בקמץ, אע"פ שבפס' "העמוסים מני בטן" (ישעיה מו, ג) שממנו נשאלה מליצה זו מנוקדת הבי"ת בסגול, אולי מפני שכאן נחשב מיקומה של התיבה כ'אתנחתא'.

הרי לנו שגם בנוסח התפילה והברכות השתדלו להיות צמודים ונדמים לניקוד המקראי, והחילו עליהם כללי ניקוד מובהקים של לשון תורה (היפוך הסגול לקמץ).¹

אוצר החכמה

*

עוד כתב הכותב הנכבד בזה"ל: אין ספק שלו היתה מלה זו במקרא עוד עשר פעמים, היא היתה מנוקדת בסגול כדינה. עכ"ל.

ותמה אני, כיצד יכול בשר ודם לומר בוודאות כיצד היתה המלה מנוקדת במקרא אילו היתה מופיעה פעמים נוספות?!

הרי לנו תיבת "תבן", שעל-פי כללי הדקדוק בבואה באתנחתא ובסוף פסוק צריכה היתה התי"ו להיות מנוקדת בקמץ, אלא שבמקרא (שמות ה, ז) מנוקדת היא בסוף פסוק בסגול. והנה, אילו היתה תופעה זו חד-פעמית, יכול היה הכותב - לשיטתו -

1. בפרקי אבות שבסידור אדמו"ר (ג, ז) מנוקד "שאתה" בסגול, אבל אין להוכיח מניקוד המשניות לניקוד התפילה, שהרי הבאנו לעיל את דברי אדמו"ר בשו"ע "שכל הברכות והתפלות תפשו לשון הכתוב כל מה דאפשר", משא"כ במה ששנו חכמים בלשון המשנה.

לקבוע בוודאות, שלו היתה מלה זו מופיעה פעמים נוספות בסוף פסוק, היתה ננקדת כהלכתה בקמץ, ואין למדין מתופעה חד-פעמית.

אבל נותן התורה לא כן עמו, והוא קבע שגם להלן (בסוף פס' י) תנוקד המלה בסגול, גם בסוף פס' יב וגם בסוף פס' יג. וכן בפסוק "ואריה כבקר יאכל תבן" (ישעיה יא, ז), מלת 'תבן' שבסוף הפסוק מנוקדת בסגול.

ועד"ז תיבת "באדמה" (ואתחנן ד, יח), שלכמה מסורות מנוקדת הבי"ת בפתח שלא ככללי הדקדוק. ואם היינו סבורים שאילו היתה מלה זו מופיעה פעם נוספת הרי ודאי שהיתה ננקדת כהלכתה, באה התורה ומלמדת אותנו פעם נוספת (בפ' שופטים כא, א) שלאותן מסורות ננקדת גם שם הבי"ת בפתח.

הרי לנו כי לא מחשבותיו מחשבותינו, ולעולם אין אנו יכולים לדעת כיצד היתה מלה מסוימת ננקדת אילו היתה מופיעה פעם נוספת.

המורם מכל האמור: [א] לא כל הרוצה לתקן את הסידורים יבוא ויתקן, [ב] בנדו"ד אין שום "החזרת עטרה ליושנה" בהחזרת נוסחים ישנים שכבר נדחו ע"י גדולים ומוסמכים, [ג] ה"מצוה לתקן" שכתב הכותב, מפוקפקת היא, ויותר יש לחשוש מפגיעה בנוסח שנתמך ע"י גדולי הפוסקים והמקובלים.

יתפלל כל איש בנוסח שלו, איש על מחנהו ואיש על דגלו, ולא ישלחו יד בנוסחים של זולתם שסמכותם אינה מוטלת בספק.

*

אך זאת למודעי, כי עצם ההנחה שאדמו"ר בעל ה'תניא' ניקד את תיבת "שאתה" בקמץ, אינה מוחלטת; בסידור קאפוסט תקע"ו ובסידור טשערנאוויץ תרי"ג מנוקדת תיבה זו (בארבעת המקומות) בסגול. גם בסידור 'שערי תפלה' הראשון (וילנא תרמ"ז) ננקדה התיבה בסגול, שנשתנה לקמץ רק במהדורת תרמ"ט (שינוי זה נרשם במפורש ב'לוח התקונים' שם). ב'שערי תפלה' (ט, אות ו) וב'שער הכולל' (ז, אות יח) נאמר שכך מנוקד בסידור 'שער השמים' דאמשטרדם וכן הוא בקרא, אבל לא מפורש שם שכך מצא בינתיים בסידור הראשון דשקלוב. אבל מאידך גיסא לא מסתבר שהרב לאוואוט שינה מדעת עצמו את הניקוד לקמץ רק בגלל הנימוקים הללו, וקרוב לומר שאכן כך מצא בסידורים הישנים שהיו לפניו ולא מצא לנכון להודיע זאת בפירוש, כפי שנהג בעוד כמה וכמה שינויים שלא פירש שמקורם בסידור הראשון.

[יט]

עד כמה ניתן לדקדק בסידורים שבידינו

בגל' תתמה של 'הערות וביאורים' כתב הכותב, שלכאורה קיבל אדמו"ר הזקן את דעתו של בעל ה'תולעת יעקב', שבתפילת המנחה אין אומרים "עלינו" - בין בחול בין

קנא

בשבת - ודלא כמפורש בכהאריז"ל שאומרים "עלינו" בכל שלוש התפילות (שתי הדיעות מובאות במג"א סי' קלב סק"א. בכהאריז"ל שהיו לעיני אדמו"ר הזקן מפורש כך בפע"ח שער יד פ"ז: וראוי לאומרו אחר כל תפילה מג' תפילות, ולא כמו אותן שנוהגין שלא לאומרו אלא בשחרית לבד).

ראיה לדעתו זו מביא הכותב מכך שבסידור עם דא"ח דפוס קאפוסט תקע"ו, נאמר במנחת שבת רק: 'ק"ש' [=קדיש שלם], ולא נאמר כלל שיגידו "עלינו" וקדיש יתום אח"כ. ואין סברא לחלק בין מנחת שבת למנחת החול.

על דבריו אלו יש להעיר:

[א] אין להביא ראי' מכך שבסידור קאפוסט לא ניתוספה הוראה בדבר אמירת "עלינו", שהרי באותו סידור: (א) לא נאמר לומר קדיש-שלם אחרי שחרית ש"ק. (ב) אחרי מוסף ש"ק נכתב לומר "קוה" ו"עלינו" אבל לא נרשם לומר את הקדישים שלהם (ודלא כבמקומות אחרים שניתוספה גם הוראה ע"ד אמירת הקדיש). (ג) במנחת שבת לא נאמר שם "רצה ומודים תמצא לעיל" כבמקומות אחרים לעיל מיני' ולהלן. (ד) אחרי מוסף לר"ח לא נרשם שם לומר קדיש-שלם, "קוה", "עלינו" וכו', בעוד שאחרי מוסף לשבת ור"ח נכתב לומר קדיש-שלם. (ה) אמירת קדיש-שלם לא צויינה גם בשאר תפילות המועדים וימים נוראים.

הרי שאין להסיק הלכה למעשה מדברים שלא נתפרשו בסידור קאפוסט (וגם לא בשאר הסידורים הישנים הידועים לנו כיום).

[ב] אין לומר שסבירא ליה לרבינו הזקן שאין לומר "עלינו" בתפילת המנחה, שהרי מפורש כתב רבינו לפני מזמור "לדוד ה' אורי": ובמנחה קודם עלינו אומרים זה. המורם מכל האמור, שיש גבול לדקדוק שאנו רשאים לדקדק בסידור, ובוודאי שעלינו להיזהר מלחדש חידושים תמוהים נגד דברי האריז"ל ונגד המנהג הפשוט.

לחלק ההלכה שבסידור אדמו"ר הזקן

[א]

זמן בין-השמשות לדעת אדמו"ר בעל התניא

א] פסקי בעל התניא בסידורו ובשו"ע; ב] האם סמך אדמו"ר במשהו על שיטת ר"ת; ג] תוקפה של "מציאות"

בכמה גליונות של הקובץ "בית אהרן וישראל" נחלקו הדיעות בין רבנן, האם בפסקיו שבסידורו חזר בו אדמו"ר בעל התניא מפסקיו שבשו"ע שלו. אמרתי אענה אף אני חלקי בזה, אאריך קצת במקום שקצרו, מבלי שאתקע עצמי לדבר הלכה.

קנב

[א] פסקי הסידור - "משנה אחרונה"

בענין זה צוטטו (בגל' סז עמ' קיב) דברי שער-הכולל (פ"א ס"א), בהדגשת הקטע מדבריו שבו נאמר: "יגעתי ומצאתי בכל פרט ופרט להבין דבריו הק' [בסידור] ומקורם, ומצאתי שזה דלא כיש טועים לומר שבעת שחיבר הסידור חזר מדבריו שבשו"ע", אלא שבמחלוקת שבין הפוסקים והמקובלים פסק בשו"ע כדעת הפוסקים, ובסידור כדעת המקובלים. לפיכך "אין לתמוה על הסתירות שמן הסידור להשו"ע, ואלו ואלו דברי אלקים חיים".

ועל ההשגות שהשיג עליו הגרא"ח נאה ע"ה, נאמר (בגל' שם), שבכגון דא עלינו להעדיף את דעתו של השער הכולל שקדם להגרא"ח נאה בזמן ובמעלה. עכ"ל.

לענ"ד א"א לפסוק ב"מחלוקת" זו ע"פ קדימה בזמן ובמעלה, שהרי אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות לנכון בדברי הבתראה הגרא"ח נאה ש"לא כל הסתירות בין הסידור להשו"ע הם ענינים השייכים לקבלה, וברכות הנהנין יוביחו".

ותו, בשער-הכולל עצמו מפורש (וגם צוטט בגל' שם) שהוא מסתמך בדבריו על האמור בשו"ת דברי-נחמיה (או"ח סי' כא) ובשו"ת אדמו"ר הצמח-צדק (או"ח סי' יח); ניתי ספר ונחזה בשו"ת דברי-נחמיה שם (לענין סתירה בדיני שבת בין פסקי רבינו בשו"ע לפסקו בסידור) וז"ל: לפענ"ד לא שייך להקשות כ"כ בכל כה"ג, שידוע שבשו"ע נדחק הרבה שלא לדחות כל דברי האחרונים ז"ל, בפרט דברי המג"א, משא"כ בסוף ימיו שהוסיף חכמה העמיד על דעתו רק לחלוק עליהם אפילו להקל בכל מה שלא נראה לי. וכידוע שבפירוש שמעו ממנו ז"ל שחוזר בו כמה שנתן נאמנות להמג"א יותר מדאי. עכ"ל הדברי-נחמיה.

בשו"ת צמח-צדק (שם) אין הסידור נזכר כלל, אלא רק: שמעתי ממנו בעצמו [מרינו בעל התניא] שיש כמה דברים שחוזר בו ממש"ש [בשו"ע שלו], מפני שנסמך אז יותר מדאי על המ"א. עכ"ל ה"צמח צדק".

אך יותר מזה מפורש בחידושי הצ"צ לש"ס (סוף פ"ז דשבת), באותו ענין וסתירה שבין הסידור והשו"ע בדיני שבת דמיירי בהו הדברי-נחמיה דלעיל: מיהו הסידור כתב זמן רב אחר השו"ע. עכ"ל.

הרי לנו מפורש יוצא מדברי אדמו"ר ה"צמח צדק" והדברי-נחמיה, שפסקי רבינו בסידורו הוי חזרה ו"משנה אחרונה" לעומת פסקיו בשו"ע שלו. וכדי שלא יהי' הר"ב שער-הכולל כטועה המעייל נורא לקיניה מדברי הצ"צ והדברי-נחמיה, נאמר בפשטות שאין כוונתו ליותר ממה שנאמר מפורש בדבריו, דהיינו שבאלו העניינים שיש להם נגיעה במחלוקת הפוסקים והמקובלים (שהם רובם הגדול של ענייני נוסח התפילה, הלכותיה ומנהגיה אשר בסידור), בזה אכן אין הסידור בגדר חזרה מהכרעתו בשו"ע, אלא דכאן אויל לשיטת הפוסקים וכאן לשיטת המקובלים. אבל בחלק ההלכה שבסידור

(הלכות ברכות הנהנין, דיני שבת וכדו') בזה חזר בו בעליל מדבריו שבשו"ע, ומילתא בטעמא (לחלק מהחזרות) אמר רבינו בעצמו, שחזר בו מסמיכתו החזקה על המגן-אברהם.

או יאמר במלים שונות, שדברי שער-הכולל מכוונים לגוף הסידור (הנוסח, וכן הלכות תפלה, ציצית ותפלין וכד'), אך לא לדברים שנספחו אליו ושאינם מגופו (כגון הלכות ברה"נ, שבת, מכירת-חמץ ובהמה המבכרת וכד'), שהם חיבורים העומדים בפ"ע ללא שייכות ישירה לסידור, וצורפו אליו אידי דזוטרי (כגון הדף של "סדר הכנסת שבת") או כדי שתהא יד הכל ממשמשת בהם. אבל כולם נתחברו אחרי חיבור השו"ע והם בבחינת "משנה אחרונה".

כדברים האלו עולה גם מ"הקדמת הרבנים בני הגאון המחבר ז"ל" לשו"ע אדמו"ר, שבה הם מגדירים את מלאכת החיבור שהוא "מיוסד עפ"י דעת כל הפוסקים ראשונים ואחרונים, ובראשם הרב בעל מגן אברהם, לא הפריז על המדה לחלוק עליהם, רק להכריע ביניהם בראיות צודקות" וכו'. ברם, "אחר רוב שנים שהוסיף פליאות חכמה על חכמתו בעמקות ובקיאאות... אז התחיל להגיה ולחדש בספרו זה מחלק או"ח, והתחיל מהלכות נט"י, כנראה לעין כל מבין עומק דיני נט"י המיוסדים על אדני פז וחדושים נפלאים יסודתם בהררי קודש מעיון הראשונים". והכוונה ל"סדר נט"י" שצורף גם הוא לסידור.

ואל יטעון הדברים המקוטעים שנדפסו (בגל' שם), לחשוב שהרה"ק ר' הלל מפאריטש זצ"ל הוא שאמר ש"שאת הסידור חבר ג"כ ע"ז הדרך" ושמהאי טעמא אין לתמוה על הסתירות שבין השו"ע לסידור; אין אלו אלא דברי הר"ב שער-הכולל, ואילו הר"ר הלל הנ"ל לא דיבר כלל אודות הסידור (עיי"ש).

עוד נזכיר שהיה מי שחשב ששו"ע הרב הוא משנה אחרונה לגבי הסידור, וכמ"ש הרה"ק מקומרנא בס' שלחן-הטהור (סי' ח, זר-זהב אות ב): כך פסק הגאון התניא [בהל' ציצית שבסידור]... והוא עצמו חזר בו בש"ע שלו. עכ"ל.

[ב] ה"מהדורא בתרא" שבשו"ע

בשער-הכולל (שם) מסמיך לאותו ענין את ה"מהדורא בתרא" שבשו"ע, וכותב: וזהו טעמו שחבר אדמו"ר מהדורא תנינא על השו"ע, להכריע כהמקובלים, רק אנחנו לא זכינו לראות מן המהדורא תנינא רק הארבעה סימנים הראשונים [שבחלק או"ח]. עכ"ל. לעומת זאת מצינו טעם שונה מפיו של אחיו של רבינו בעל התניא, הכותב בשו"ת שארית-יהודה (או"ח דף יט, א) בדיני שבת: וכ"ז לדעת המג"א שאחריו נמשך הרב במהדורא קמא, אבל במהדורא בתרא השיג עליו. עכ"ל.

אך לשיטתנו גם כאן אין צורך לאפושי במחלוקת, והדבר פשוט שהר"ב שער-הכולל מדבר בהלכות ובסימנים שיש בהם חילוקים בין הפוסקים למקובלים (ולכן מזכיר רק

את ארבעת הסימנים הראשונים שבחלק א"ח, ואילו הר"ב שארית-יהודה מדבר בהלכות שבת שבהם המהדור"ב מהווה חזרה מסמיכתו של רבינו על המג"א.

[ג] אין מחלוקת בטעם החזרה

על-פי האמור לעיל, אין דברי הר"ב שער-הכולל מתייחסים לפסקי הסידור בהל' שבת, ואין כאן שום מחלוקת כלל בינו לבין הגרא"ח נאה. ואף אם אין זה מדויק בתכלית בלשונו של שער-הכולל, כבר למדנו רבותינו שטוב להידחק בלשון מלהידחק בענין ובמציאות (ראה ס' הזכרון להריטב"א סופ"ג ופ"ז לדעת הרמב"ם).

ומ"ש בגל' (שם) וז"ל: אולי הכריע בהלכות אלו רק לאלו מהחסידים המקושרים אליו, עכ"ל, אלו דברי תימה לענ"ד, שהרי יש בהלכות אלו גם חזרות לקולא, תאמר שהותרה רק לחסידים ונאסרה לכל אדם? אתמהא!

ומהערה שהעירני הרה"ג ר' ישראל יצחק מנדלזון שליט"א שמעתי ראייה לדבריי (שההלכות שנספחו לסידור ואינם מגופו - כגון הל' ברכות-הנהנין והל' שבת - אינם ענין לחסידים בלבד ולשורש נשמותיהם), והוא מהאמור בהל' ברה"נ שבסידור אדמו"ר (פ"ב הט"ו): מה שנוהגים בפסח לכתות המצות לפירורין דקין מאוד וחוזרין וגובלין אותו במים חמין כו' ונעשו כעיסה כשלשין ועושין אותן כעיגולים שקורין קניידליך או חרעמזליך וכו'.

ואילו בשו"ת שלו (סי' ו') מפורש שזה מנהג "המון עם המקילים", ואילו הוא עצמו דעתו שהמחמיר תבוא עליו ברכה, ופשיטא שלדברי האריז"ל יש להחמיר בזה, ורק באחרון של פסח ניתן להקל יעו"ש.

כמובן שכך נהגו כל אנ"ש ההולכים בדרכיו (וכמנהג כל קהל החסידים להחמיר בזה בכל תוקף), ולא עלה בדעת איש להקל ולומר שאדמו"ר בסידורו הורה היתר לחסידיו בגלל שורש נשמותיהם.

[ד] "קונטרס בין השמשות"

עוד הביא בגל' (שם) מדברי הגרא"ח נאה ז"ל, שלמד מהקדמת הרבנים בני המחבר לשו"ע אודות "קונטרס בין השמשות" שלא זכינו לאורו, עיי"ש. ובספרי תורת-חב"ד (ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן, עמ' טו בהע') הארכתי קצת בביאור ההשערה שקרוב לומר כי שני הקונטרסים הנזכרים באותה הקדמה - "קונטרס החזקות" ו"קונטרס בין השמשות" - אינם אבודים מאתנו ושניהם באו בדפוס; "קונטרס החזקות" הוא ה"מהדורא בתרא" להל' נדה ו"קונטרס בין השמשות" הוא הוא "סדר הכנסת שבת" שלפנינו בסידור. ועיקר הראיה שכוונת בני המחבר היא לדבר שבדפוס, הוא האמור בדבריהם שם "כמובן לכל מי שיש לו עינים לראות ולב להבין" ב"קונטרס אחרון" ובקונטרסים אלו, כלומר, דמיירי בקונטרסים הידועים לכל, ולא בקונטרסים הנסתרים בחיק המשפחה

אשר משום מה לא מצאו לנכון להדפיסם ועד מהרה אבדו מתוך הקהל ונתעלמו לחלוטין מעין כל רואה.

[ה] הראיה ממנהג המדפיסים

ומ"ש בגל' שם (עמ' קיב-קיג) להוכיח מ"מעשה רב" של כל מדפיסי השו"ע דלא סבירא להו שרבינו חזר בו גם לקולא, אלו דברי תימה, כלום כל המדפיסים דעלמא הלכתא גמירי? ועוד, משנת תש"ח ואילך נדפסו כו"כ מהדורות השו"ע ע"פ הוראותיו של כ"ק רבינו מליובאוויטש זצוק"ל, והוא בוודאי ס"ל שדברי הסידור הם חזרה גם לקולא, ועכ"ז לא שינה מאומה בהדפסת השו"ע אף אחר דבריו של הגרא"ח נאה (שהובאו בגל' שם).

[ו] על "שליחות היד" בשו"ע אדמו"ר ובכתבי ה"צמח צדק"

עוד נסמן בגל' שם (בעמ' קיד) לדברי הגרא"ח נאה ז"ל במבואו ל"קונטרס השלחן" שלו, אשר מהם לומד הרב הכותב הנכבד הגרי"ב שליט"א "שאכן למרבה הצער נכנסו הרבה דברים, הן בשו"ע הרב והן בספרי הצמח צדק, שאינם מהרב ומהצ"צ אלא מזולתם וכמו"כ ע"י הבחור הזעזער, ע"ש היטב עשרות דוגמאות... כך שדברי הגה"ק מסטריזוב יש להם יסוד גדול". עכ"ל.

לענ"ד דברים אלו קשים להולמם; ראשית, אפילו אם יוכח בבירור גמור שבשו"ע הרב ובספרי הצ"צ נכנסו דברים מזולתם, אין מכך שום ראיה ו"יסוד גדול" לדברי הרה"ק מסטריזוב הטוען שבתוך דברי אדמו"ר בסידורו נדפסה הג"ה אשר "לאו מר בר רב אשי חתום עליה, והרבה יש להאמין שהג"ה הזאת לא יצאה מידי הגאון בעל התניא זצ"ל אלא מאיזה מגי"ה זולתו", וכל זאת רק מפני קושיא שהוקשתה לו!

ודבריו אלו אינם נהירים, לא רק מפני שאין להוכיח מספר אחד על ספר זולתו, אלא בעיקר מפני שאין להשוות בין ספר שנדפס בחיי המחבר שגם נתן בו עיניו בהשגחה פרטית ומדוקדקת (כמעשהו בסידור דביה עסקינן, שהיה מגיהו אחר ההדפסה), לספרים שנדפסו ע"י אחרים אחרי מות מחברם, כשו"ע הרב וספרי הצ"צ (וראה התנצלותם של בני המחבר בהקדמותיהם לשו"ע ולחלק "אגרת הקודש" שהוסיפו לס' התניא).

שנית, המעיין בדברי הגרא"ח נאה שם, יראה שכלל לא מצינו דוגמאות רבות לדברים שנכנסו ע"י אחרים שאין לשונם מעיד עליהם בבירור שהם הגה"ה מבחור, וגם כשהם הגה"ה מזולתו הרי מסיק שם הגרא"ח נאה כי "מכל זה יש לשער שהגהות שאינם מרבינו ז"ל הם ממוהרי"ל ז"ל" אחיו של רבינו. וח"ו לומר עליהן שהן משליטת ידי זרים בכתבי רבינו, וכמעט קרוב לומר שידו כידו בעריכת השו"ע. ואכמ"ל.

גם באשר לכתבי ה"צמח צדק", אף שיתכן ונשתרכבו לתוכם מִפְתְּבֵי בניו ותלמידיו, עכ"ז לא תמיד הוכחותיו של הגראח"נ יוצאות מגדר השערה בעלמא, ואפשר שלא הכל "כצעקתה".

בוא וראה כמה תמה שם על הנדפס בפסקי-דינים צ"צ ליו"ד (סי' סו), וסיים כי "אין להעלות על הדעת שכל הקטע הזה יצא מעטו הקדושה של אדמו"ר הצ"צ נ"ע". גם בס' "הגהות אליעזר" להרה"ג ר' אליעזר ארלוזורוב אב"ד ראמען הגיה על דברי הצ"צ הללו בזה"ל: "הסימן הזה נראה שאינו מאדמו"ר, והדברים מופלאים ומופרכים", ועוד לו בתשובותיו (כת"י) באותו ענין: "באמת זה גרם לי להסתפק שלא אדמו"ר חתים עלה... כל זה גורם לי ספק גדול אם יצאו הדברים מפי אדמו"ר... ותמהתי בזה מאז והחלטתי כי לא יצאו הדברים מאת כ"ק נבג"מ, וכן הסכים הגאון העלוי הר"ז מלובלין בעל ס' תורת חסד שליט"א בדברי עמו בזה (הדפסתי קטע זה בקובץ יגדיל-תורה, ירושלים, גל' יד עמ' 102).

אך כעבור זמן מה נדפס בקובץ יגדיל-תורה (נ.י. גל' לח עמ' ל) תצלום אותו קטע בכת"ק של אדמו"ר הצ"צ עצמו, מתוך כך כת"י של המ"ץ דליובאוויטש!

ללמדנו, עד כמה יש להזהר בהסקת מסקנות חפוזות של "לאו מר בר רב אשי חתים עלה" מכח קושיות בעלמא, וכידוע ששערי תירוצים לא ננעלו (וראה בקובץ יגדי"ת שם, שציין לס' לקוטי לוי"צ להגה"ח אביו של כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש זצוק"ל, ושם מתרץ המחבר את קושיות בנו בענין זה).

[ז] תיקוניו של רבינו במהדורת קאפוסט השניה

עוד מובאים בגל' שם (עמ' קיד-קטו) דברי הר"ב שער-הכולל, אשר "בסדור הראשון שנדפס בשקלאוו נשמט בדפוס סדר הכנסת שבת והלכתא רבתי לשבתא, והוסיפם אדמו"ר בהסדורים שנדפסו אח"כ בקאפוסט".

ומעיר על כך הרב הכותב הנכבד שליט"א בזה"ל: זה פשוט וברור דמש"כ השעה"כ "שהוסיפם אדמו"ר בהסדורים שנדפסו אח"כ בקאפוסט" אין כוונתו דסדר הכנסת שבת נדפס בחיי הרב התניא זי"ע בסידורי קאפוסט שנדפסו פעמיים בחיי חיותו עלי אדמות, שהרי הוא בעצמו כותב בהקדמתו לשער הכולל ס"ק ח' וז"ל... "ובדפוסים הראשונים שקלאוו וקאפוסט לא נמצא סדר הכנסת שבת והלכתא רבתי לשבתא וילקחת סולת... ונדפס אח"כ בדפין בפ"ע...", וא"כ מש"כ בשער הכולל בפט"ז ס"ק ב' "והוסיפם אדמו"ר בהסדורים שנדפסו אח"כ בקאפוסט" היינו שצויה להוסיפם, אבל למעשה נדפסו רק אח"כ בב' דפין נוספים. ובכל זאת באתי רק לחזק קצת יסודו של הגה"ק מסטריזוב. עכ"ל בגל' שם (לבד מהתיבות "ולקחת סולת" שלא נעתקו אצלו, אבל מצויות הן במקור בהקדמת שער-הכולל).

גם כאן נחית הרב הכותב שליט"א לדקדק בלשונו הבלתי מדוקדק כלל של הר"ב שער-הכולל, בה בשעה שהדבר פשוט וברור שמש"ש בהקדמה "דפוסים הראשונים שקלאו וקאפוסט" הכוונה לסידור קאפוסט הראשון בדווקא, אולם בסידור קאפוסט השני שנדפס אף הוא בחיים חיותו של אדמו"ר בעלמא דין, נדפסו גם שני הדפים הנ"ל הכוללים את ההוספות השונות (ובהן סדר הכנסת שבת, הלכתא רבתא לשבתא, "ולקחת סולת"), וכמפורש בשער-הכולל (פכ"ז ס"ז): ובסדורים הראשונים שקלאו וקאפוסט נשמט מן הדפוס פרשת "ולקחת סולת", והוסיפו אדמו"ר בסידור קאפוסט שנדפס אח"כ" (עוד הוספות שהוסיף אדמו"ר בסידור קאפוסט השני, ראה בשעה"כ פכ"ה ס"ג). לפיכך אין מפרשת הוספת הדפים הללו שום חיזוק ברב או במעט ליסודו של הגה"ק מסטריזוב זצ"ל.

ומחמת שענין "הדפים" הללו מפוזר בשער-הכולל בכ"מ ולא באופן מבורר, מצאתי לנכון להעתיק את דברי הר"ב שעה"כ ב"התנצלות" שלו במהדורת תרנ"ב של הסידור, וז"ל: אחר גמר הדפסת הסדורים ווילנא תרמ"ז ותרמ"ט, הזמין ה' לידי יקר המציאות שני דפין השלמות לסידור שקלאו וקאפוסט, מה ששלח אז אדמו"ר להשלים את הסדורים הנ"ל, היינו דיני הכנסת שבת והלכתא רבתא לשבתא, מוספין קודמין לבזיכין כו' ולקחת סולת וגו' וסדר הבדלה. עכ"ל.

[ח] האם סמך אדמו"ר בכלשהו על שיטת ר"ת

הקדמתי בראש דבריי שאיני תוקע עצמי לדבר הלכה, אך פטור בלא כלום אי אפשר; בגל' שם (סוף עמ' קיג) כותב הגרי"ב שליט"א שהרב בעל התניא לא דחה מכל וכל את שיטת ר"ת אלא רק לקולא, שהרי זלה"ק ב"סדר הכנסת שבת": וכן עיקר להחמיר בשל תורה, אבל לענין תפלת המנחה שהיא מדברי סופרים אין למחות ביד המקילין וכו'. עכ"ל.

אך לענ"ד פשוט שלא זו כוונת דברי רבינו, והרי הם נמשכים אחר כל האמור לעיל מיניה שבבין השמשות האמיתי (לדעת הגאונים) "צריך להחמיר ולמחות בכל תוקף", לפי שהוא ספק של תורה באיסור כרת וסקילה ח"ו.

אבל לענין תפילת המנחה שהיא מדברי סופרים אין למחות ביד המקילין, והנח להם להתפלל מנחה (אף על פי שהוא כבר בין השמשות האמיתי לדעת הגאונים), "ובפרט בשעת הדחק בימות החורף שהיום קצר, וכמו שמצינו שהתירו חכמים איסור שבות מדברי סופרים בבין השמשות בשעת הדחק ולצורך מצוה עוברת". הרי דלא מיירי כלל מכך שהקולא נובעת מהסתמכות על שיטה אחרת בחישוב בין השמשות, ושיטת ר"ת מאן דכר שמה בכלל עד הקטע הבא בהמשך דבריו "אבל אין לסמוך כלל להקל" וכו'.

[ט] תוקפה של ה"מציאות"

ועוד אחת עמי, במ"ש הגרי"ב שליט"א (בעמ' קי) "דהמציאות לא קובעת"; כמובן שזהו ענין גדול לענות בו ואכמ"ל (וגם לא עיינתי בס' שהוא מציין אליהם), אך נדו"ד ניתן לכאורה להסמיכו למ"ש הב"י באו"ח סי' תכ"ו שסוף זמן קדוש"ל הוא כשהלבנה במילואה בחצי כ"ט י"ב תשצ"ג מהמולד שהוא חשבוננו שמסרו לנו רבותינו, אבל אם במציאות היה ליקוי לבנה (שהוא ממש אמצע החודש וניגוד האמיתי ללבנה) שוב אין מברכין אח"כ, אף שע"פ החשבון לא הגיע עדיין אמצע החודש (וראה בד"מ ובלבוש שם). ודו"ק.

ובנדו"ד ממש כתב בזה בשו"ת מהרש"ג בכ"מ, ואלו הם: ח"א או"ח סי' כ"א (משנת תר"ע): אף שבש"ע או"ח סי' רס"א ס"ב נראה שפוסק כדברי ר"ת שיש ב' שקיעות... ונמשכו אחריו כמה אחרונים המקצרים כמו הגאון מליסא ז"ל בסדור דרך החיים, אבל באמת ח"ו לסמוך ע"ז, שמלבד מה שהגאונים חולקים על ר"ת... והסכימו לדבריהם כמה גדולי האחרונים ה"ה הגר"א... והתניא בסידור שלו... אך מלבד זה נראה בחוש כי דעת ר"ת תמי' מאוד... ודבר זה מכחיש את החוש הנראה לעינים שאינו כן. והנה ידוע עפ"י הנסיון ועפ"י הספרים אשר במדינות הללו שהם נוטים הרבה לצד צפון... וא"כ דעת ר"ת מוכחש מן החוש... וא"כ דברי הגאונים קרובים יותר לאמת... ומה מאוד יש לתמוה על המנ"כ... הכריע במאמר א' פ" כדעת ר"ת, ולא עוד אלא שכתב טעם אחד מה שמכריע כדעת ר"ת בשביל שהחוש מכחיש לדעת הגאונים, והוא תמוה מאוד שהרי החוש מכחיש לדעת הר"ת יותר ויותר... ולכן אל ישמע כלל להגאון מליסא ז"ל בסדור דרך החיים שלו בהל' שבת שמתיר להדליק נרות בע"ש עד זמן רביע שעה קודם צה"כ, וכן כמה אחרונים מעתיקי דבריו שנמשכו אחריו ואחר המג"א, ובמחכ"ת נתנו מכשול לפני העולם... ובאמת הם לא עמדו על המבחן כמו אנחנו, ואף שקטנו של הגאון מליסא זצ"ל עבה ממתנינו מ"מ האמת יורה דרכו וחלילה לסמוך בזה על דבריו וכו'.

ועוד שם בסי' ל"ח (משנת תער"ב. תשובה זו מופנית "להרב וב"ד צדק דק"ק קלויזענבורג נ"י" - אשר לא נודע להם טעמו "על אודות הפתקאות הנדפסות פה על זמן הדלקת נרות בעש"ק ועל זמן היתר הדלקה בליל מוצאי ש"ק... שקבעתי זמן הדלקה בע"ש קודם שקיעת החמה"): שכבר נודע מה שיש בזה פלוגתא בין הגאונים ור"ת בענין אימת מתחיל זמן בין השמשות... וס"ל להגאונים דהדברים כפשטן דמיד שתשקע החמה תחת האופק מתחיל ביהש"מ"ש... לפענ"ד דברי הגאונים עיקר וכמ"ש בביאורי הגר"א... ובסדור התניא... ואף שבש"ע שלו... העתיק דברי המג"א והש"ע שפסקו כדברי ר"ת, מ"מ נראה שבסדור שלו במאמר הנ"ל חזר בו שהרי כתב שעל דברי ר"ת יש פליאות גדולות ועצומות מן החוש ומן הגמרא עיי"ש... והנה לבאר פה הטעם מדוע אני תופס עיקר דברי הגאונים אין כאן מקומו, ודי עתה בזה לומר כי

כן הכריע בביאורי הגר"א בשני מקומות... והתניא בסדור שלו במאמר הכנסת שבת, ובס' שיעורי הרז"ה, והעיקר כי נראה בחוש עפ"י הנסיון שדברי הגאונים הם יותר עיקר מדברי הר"ת ולא כהמנ"כ שפסק להיפך וכו'.

ועוד שם בסי' ס"ו (משנת תרס"ו): דבכל מקום שנזכר בדברי רז"ל שעות היום הכונה לחשוב מנה"ח עד שקה"ח... שכן מבואר ג"כ בביאורי הגר"א... ואף שהמג"א בסי' נ"ח לא כתב כן וידוע כחו של המג"א בהוראה, מ"מ א"א להכחיש הנראה בחוש... ודבר הנראה בחוש הוא גדול וחזק מכל הראיות... תרוה"ד הי' סובר ד"ב שעות הוא מנה"ח עד צאה"כ, ועפ"י חשבון זה יצא לו דשיעור מיל הוא י"ח מינוט, ולאחר שנראה בחוש שאינו כן אלא כדעת הרמב"ם והרע"ב... יוצא החשבון דשיעור מיל הוא כ"ב ומחצה מינוט... ואל ידמה בדעתו שאני מגיד בזה חדשות נגד סוגיא דעלמא דנקטו שיעור מיל רק י"ח מינוט, כי מלבד שכתבתי שא"א להכחיש החוש אראה לו שגם דעת הרבה מגדולי האחרונים כן הוא... ועכ"פ לפענ"ד העיקר כן הוא בין לקולא בין לחומרא וכו'.

עוד זאת אודיעהו שלענ"ד תמוהים מאוד דברי בעל מנ"כ... שמאריך ומסכים לבסוף לדעת ר"ת שב' שקיעות יש... וגם בחת"ס בתשובה הנ"ל לענין מילה נמשך אחר דבריו... וכן הרבה מהאחרונים... ובאמת גם אני הלכתי בשיטה זו בימי נעורי, אבל כעת נפלאתי מאוד הפלא ופלא על כל הנ"ל שנראה בעליל שדברי הגאונים נכונים ואמיתים שתיכף לאחר השקיעה גמורה הוא בין השמשות. והמנ"כ מלבד שכל מה שדחק לישיב קושיות שהוקשה על הר"ת נמצא תי' דחוקים מאוד עד שכמעט לא נתנו להאמר...

אך מלבד כל זה יש קושיא אחת גדולה לכולם שדברי ר"ת הם נגד החוש, דכבר עמדו על הנסיון שעל קו המשווה וכן בא"י... אין משה"ח עד צה"כ רק כ"ו מינוט, ואפילו במדינתנו שאנו יושבין בצד הצפון וכו'... עכ"ז לא נמצא זמן של הילוך ד' מילין... והיותר תימה על הרב בעל מנ"כ שבמאמר שני פ"ג הביא הוא בעצמו שבארץ ברויליא הקרובה לקו המשווה... יש מן השקיעה עד צה"כ בכמו חצי שעה או פחות יעוי"ש, וזה סתירה מן החוש הראות לדברי ר"ת, ולבסוף במאמר א' פ"א כתב אחד מן הטעמים שהוא מכריע כדברי ר"ת שדעת הגאונים הוא נגד החוש, ופלא דאדרבה דעת ר"ת הוא נגד החוש נראית בכל ארצות הקרובים לקו משווה... ינסה נא בימי תקופת ניסן ותשרי ויראה שא"א לומר כלל כדברי ר"ת וכו'.

ועוד שם בח"ב סי' ל"ד: ואל ידמה מעכ"ת דהתניא בסדור שלו הוא יחיד בדבר הזה... שהרי כ"כ ג"כ הגאון ז"ל בביאורי הגר"א... וידוע ששני הגאונים הללו היו חכמים מחוכמים בשאר החכמות ובחכמת התכונה, ואף ששאר המחברים לא כתבו מזה, הוא בשביל שלא ידעו, אבל על הגאונים הללו ראוי לסמוך בשביל חכמתם בכל החכמות. והנה אראהו גם עפ"י הסברא דנראין הדברים כן.. והוא נראה לעינים וכו'.

ועוד שם בסי' ע"ה (בהמשך לסי' ל"ד): מעכ"ת תמה עלי דאינו כן... ובאמת אין רצוני ליכנס בענין זה בוויכוח עם מעכ"ת, דמעכ"ת מביא רא' לדבריו מספרים הנמצאים דאפשר שלא הי' להם ידיעה כ"כ בחכמת זו, והבקיאים יודעים שהאמת אתי... וימחול לעיין בביאורי הגר"א... ויראה שבבמדינתנו בימים הארוכים... והאמת כן הוא למי שיש לו ידיעה בענין זה וכו'.

ועוד שם בסי' צה: דעתי שהעיקר להלכה כמהר"ם אלשקר... דמיד לאחר שקה"ח הוא ביהשמ"ש... ואף שמעכ"ת ציין לדברי החת"ס באו"ח סי' פ' שדעתו כדעת ר"ת שב' שקיעות יש ולאחר שקיעה ראשונה הוא עדיין יום גמור... ולענ"ד אינו נראה לפסוק כן ובפרט להקל בחשש חלול שבת, אלא העיקר אצלי לפסוק כדעת הגר"א בביאוריו... שכתב שהעיקר כדעת הגאונים... עכ"פ זאת נראה בחוש שלעולם אין בין שקה"ח לצה"כ שיעור ד' מילין אפילו במדינתנו וכ"ש וק"ו במדינת בבל וא"י הסמוכות יותר לקו המשווה, וכבר מבואר בספרים דראיה חושיית הוא יותר תקיף ואלים מכל הראיות, ובנדון זה החוש מעיד כהגאונים ולא כהר"ת, וכ"כ התניא בסידור שלו במאמר הנקרא "הכנסת שבת" שדברי הר"ת הם נגד החוש עיי"ש. ואף שבש"ע או"ח שלו נמשך התניא אחר המג"א... נראה דבסידור שלו חזר בו... ובפרט שבסידור שלו כתב עפ"י ראיות מהחוש וודאי דבריו שבסידור עיקר... ולומר דמיירי משקיעה שניה הוא דוחק גדול, דלא מצינו בש"ס זכר לב' שקיעות, ועיקר הראיה מהחוש שאפילו במדינות שלנו הרחוקות מקו המשווה ליכא שיעור ד' מילין מהשקיעה עד צה"כ כ"ש במדינות הקרובות וכ"ש בימי ניסן ותשרי וכו'. עכ"ל שו"ת מהרש"ג.

יזכנו השי"ת לשמור שבת כהלכתה שתכפר לנו על כל עוונותינו, וינחילנו ליום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים.

[ב]

הלכות שבאו בהבלעה

הכל יודעים שאת הלכות ברכות הנהנין יש למצוא בסדר ברה"נ שבסידור, ואת הלכות שבת בסדר הכנסת שבת. אבל רבים אינם יודעים שבהלכות תפילין שבסידור מובלעות הלכות נוספות, רובן בדיני הפסקה בתפילה, אבל גם הלכות נוספות בענייני קריאת-שמע ותפילה (ובסידור תורה-אור ניתנה להל' אלו הכותרות: הלכות תפילין וק"ש).

ואעידה עלי שלושה עדים:

[א] בקובץ 'בית אהרן וישראל' (גל' סה-סו) דנו כמה כותבים בענין עניית אמן אחר "ברוך ה' המבורך" שאומר הש"ץ, ומכולם נתעלמו דבריו המפורשים של אדמו"ר הזקן בסידורו (הלכות תפילין), וזלה"ק: וכשמפסיק [באמצע ברכות ק"ש] לברכו, לא יאמר רק ברוך ה' המבורך לעולם ועד בלבד, ולא יענה אמן אחר ברוך ה' המבורך

לעולם ועד שאומר הש"ץ, כי אין צריך לענות אמן זה, שאין הש"ץ אומר ברוך ה' המבורך לעולם ועד אלא כדי לכלול עצמו עם הצבור, לכן אין להש"ץ להמתין מלומר ברוך ה' המבורך לעולם ועד עד שיסיימו הצבור, אלא עונה עמהם ביחד. עכ"ל.

הרי לנו דעתו הברורה, אשר לא זו בלבד שאין כל ענין בעניית אמן זו (ולכן אין להפסיק לענייתה בברכות ק"ש ואף לא בפסוקי דזמרה), אלא גם אין כל ענין שהש"ץ ישתדל לומר "ברוך ה' המבורך" באופן שישמענו הקהל.

לענ"ד ניתן להוכיח שאין צריך לענות אמן זה, מכך שגם אלו שנוהגים לענות, אעפ"כ אינם עונים אמן אחר "ברוך ה' המבורך לעולם ועד" שאומר העולה לתורה, דלכאורה מאי שנא, והרי "ברכו" זה שווה ל"ברכו" שבתפילה לכל עניינו.

[ב] בסידור עם דא"ח מהדורת זיטאמיר וקה"ת (ובעוד סידורים), קודם ל"מה טובו" נדפסה ההוראה: נכון לומר קודם התפילה: הריני מקבל עלי מ"ע של ואהבת לרעך כמוך.

וב'הערות וציונים' לשם (עמ' שסא) נאמר: בדפוסים הראשונים של הסידור, לא נמצא זה.

ודברים אלו דברי טעות המה; כי אף שבאותם סידורים (וגם בסידור 'תורה אור') אין זה נמצא לפני "מה טובו", אבל נמצא הוא בהלכות תפילין שבסידור, שבסופם כתב אדמו"ר הזקן: נכון לומר קודם התפילה "הריני מקבל עלי מצות עשה של ואהבת לרעך כמוך".

אלא שמדפיסי הסידור עם דא"ח (במהדורת זיטאמיר שממנה הדפיסו את מהדורת קה"ת) קטעו את "הלכות תפילין" שבסידור לכמה חלקים, והדפיסו כל קטע במקומו; דהיינו, את השייך לתפילין ב"דיני תפילין" (דף ה, ג ואילך), את השייך לקריאת-שמע ב"דיני ק"ש" (דף עט, א ואילך), את השייך לשמונה-עשרה ב"דיני תפילה" (דף פח) ואילו את המשפט של קבלת מ"ע דואהבת לרעך כמוך השייך ל"קודם התפילה", הדפיסו לפני ובסמוך ל"מה טובו".

(בדרך אגב: בשיחותיו של רבינו זצ"ל שמעתי לפחות פעמיים, שאמר את המשפט הנ"ל בסגנון: "הנני מוכן לקבל עלי מ"ע של ואהבת לרעך כמוך").

[ג] באחד הקבצים עסק הכותב בבירור הכיוון המדויק שאליו צריכים לפנות בשעת התפילה, מפני שב"מזרח" גרידא לא סגי. ונתעלמו ממנו דבריו המפורשים של רבינו הזקן בענין זה בהל' תפילין שבסידור, שמחלק בין מדינת צרפת ששם כיוון התפילה הוא מזרחה, ואילו "במדינות אלו הצפוניות" צריכים לכיון כנגד קרן דרומית מזרחית (יעו"ש פירוט הכיוון המדויק).

*

סידורו של רבינו הזקן נ"ע: פרקי עיון, בירור וסקירה

ואמנם צ"ע רב בסדרן של ההלכות הללו שבסוף הל' תפילין: שמונה-עשרה, קריאת-שמע, קודם התפילה.

[ג]

הצנזורה בסדר ברכות הנהנין

כידוע כתב אדמו"ר הזקן את הל' ברכות הנהנין בשתי מהדורות: מהדורא קמא בשם 'לוח ברה"נ' שנדפסה בקונטרסים בפ"ע, ומהדורא בתרא בשם 'סדר ברה"נ' שנדפסה בסידורי אדמו"ר הזקן וגם בקונטרסים בפ"ע (ראה את הפרק: ה'לוח' וה'סדר', בס' ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן, כפר-חב"ד תשד"מ, עמ' סז ואילך).

ב'לוח ברה"נ' לא שלטה יד הצנזורה כלל, לא מיבעי במהדורותיו הקדומות (שהראשונה המצויה לנו מהן נדפסה בזאלקווא תקס"א), אלא גם במהדורות המאוחרות שנדפסו על-פיהן (שהאחרונה בהן נדפסה בלבוב, 1873).

אך ב'סדר ברה"נ' היתה בהם יד הצנזור להוסיף במקומות רבים, ומהם שנחסרו בכל ההוצאות שבדקתי. הדעת נותנת שאלו הן השמטות הצנזור ולא שינויים שבין מהדור"ק למהדור"ב.

[א] בפרק יב ס"ט, הנוסח המקורי הוא: "...הטוב לו והמטיב לעניי ישראל.. וכופין וממשכנין על זה... טובה לעניי ישראל". כך הוא הנוסח גם ב'לוח' ובמהדורות רבות של ה'סדר'. אך במהדורת יוזעפאף תר"ג שינו וכתבו "לעניים" סתם במקום "לעניי ישראל". במהדורת ווארשא תר"ד החמיר הצנזור יותר, והשמיט גם את התיבות "וכופין וממשכנין על זה" (שהרי ניטלה רשות הכפייה מדייני ישראל), וכדרכו להוסיף "הערות הבהרה" רשם בשולי התיבות "המוצא מציאה" שבאותו סעיף: "היינו אחרי אשר מילא חוקי המדינה בענין ההכרזה והשבת אבידה". נוסח מקוצר זה (ללא ההערה) עבר גם למהדורת ברדיטשוב תרע"ג (ומשם לסדר ברה"נ שבהוספות לשו"ע הוצאת קה"ת) ולמהדורת ווארשא תרצ"ו (הוא הנוסח שבסידורי תורה-אור).

במהדורת ווארשא תרי"ב נשמט סעיף זה כולו!

[ב] ב'לוח ברה"נ' פי"ב סי"ד נאמר: "הרואה חכמי ישראל.. מחכמתו ליראיו. חכמי או"ה שחכמים בחכמות העולם.. שנתן מחכמתו לב"ו. ואם אינן חכמים אלא בדתם אינו מברך עליהם". ואילו ב'סדר ברה"נ' (פי"ג ס"ח) נשמט משפט הסיום "ואם אינן כו' אינו מברך עליהם" בכמה מהדורות (ווארשא תקצ"ח ותר"א, ברדיטשוב תרע"ג, ווארשא תרצ"ו), ובמהדורות אחרות שינו מ"חכמי ישראל" ו"חכמי או"ה" ל"חכמים" סתם (כך במהדורות יוזעפאף תר"ג, ווארשא תרי"ב וזיטאמיר תרכ"ז). במהדורת ווארשא תר"ד עשה הצנזור אבחנה בין "הרואה חכמי תורה" לבין "חכמים שחכמים בחכמת העולם".

[ג] ב'לוח ברה"נ' פי"ב סט"ו נאמר: "הרואה מלכי אומות העולם צריך לומר.. שנתן מכבודו לבשר ודם".. נוסח זה נמצא ב'סדר ברה"נ' (פי"ג ס"ט) שבמהדורות ווארשא תרמ"ה ומונקאטש תרס"ח (שלא נגעה בהם יד הצנזור כלל), וכן במהדורת ברדיטשוב תרע"ג וזו של ווארשא תרצ"ו. אך בשאר המהדורות נאמר "הרואה מלך" סתם, לבד ממהדורת [קאניגסבערג] תר"כ שבה הנוסח שלם אף יותר מב'לוח': "הרואה מלכי ישראל צריך לברך.. שחלק מכבודו ליראיו ועל מלכי או"ה.. שנתן מכבודו לב"ו".

וצ"ע האם היה לפני מדפיסי קאניגסבערג 'סדר ברה"נ' קדום בנוסח שלם זה, או שהשלימוהו מדעת עצמם.

ב'סדר ברה"נ' שבמהדורה החדשה של שו"ע אדמו"ר נדפס כפי הנוסח הרגיל, ולא כנוסח קאניגסבערג.

[ד] ב'לוח ברה"נ' פי"ב סט"ז (וב'סדר ברה"נ' פי"ג ס"י): "מצוה להשתדל לראות מלך אפי' של אומות העולם, ואם ראה פעם אחד אל יבטל מלימודו יותר לראותו, אם לא שבא בחיל יותר ובכבוד גדול יותר". גם הפעם לא צונזרו המהדורות שבסעיף הקודם, אך באחרות נשמטו התיבות "אפילו של אומות העולם". הצנזור של מהדורת ווארשא תרי"ב ראה זילותא דמלכותא במי שאינו מבטל מלימודו לראות את הקיסר בכל עת, לכן השמיט את הסעיף הזה לחלוטין.

הצנזור של מהדורת זיטאמיר תרכ"ז רוח אחרת היתה עמו, ופסק: "מצוה להשתדל לראות מלך, ואם ראה פעם אחת יבטל מלימודו יותר לראותו אם בא בחיל יותר ובכבוד גדול יותר".

[ה] ב'לוח ברה"נ' פרק יב סי"ז: "הרואה בתי ישראל בישובן.. בחורבנן.. דיין האמת. בתי עכו"ם בישובן אומר בית גאים יסח ה' ויצב גבול אלמנה. בחורבנן אומר אל נקמות ה' וגו'. והעולם נהגו שלא לברך אלא על בתי כנסיות שמתפללין בתוכם, וכן להיפך בבתי תפלה של עכו"ם". בכל מהדורות 'סדר ברה"נ' שראיתי (בפרק יג סי"א) נשמטו התיבות המודגשות כאן, לבד ממהדורת ווארשא תרי"ב שבה נשמט סעיף זה כליל.

ב'סדר ברה"נ' שבמהדורה החדשה של שו"ע אדמו"ר נדפס כפי הנוסח הרגיל בדפוסים, אף כי הדעת נותנת שזהו חיסרון שבא מחמת הצנזורה.

[ו] ב'לוח ברה"נ' (פרק יב סי"ח): "הרואה קברי ישראל.. מחיה המתים. קברי עכו"ם אומר בושא אמכם מאד כו'". ב'סדר ברה"נ' צורף סעיף זה לקודמו (פי"ג סי"א), ושוב, בהשמטת התיבות המודגשות.

הצנזור של מהדורת ווארשא תרי"ב החמיר עוד יותר, ופסק כי ברכת "אשר יצר.. מחיה המתים" נאמרת ב"הרואה קברים" סתם (לאו דוקא ב"הרואה קברי ישראל").

סידורו של רבינו הזקן נ"ע: פרקי עיון, בירור וסקירה

גם כאן הדפיסו ב'סדר ברה"נ' שבמהדורה החדשה של שו"ע אדמו"ר כפי הנוסח הרגיל, ולא כנוסח השלם שב'לוח ברה"נ' שלא נגעה בו יד הצנזור.

[ז] מכל מהדורותיו של 'סדר ברה"נ' נשמט (בפרק יג סי"ב) המשפט "אבל ברכת משנה הבריות צריך לומר אפילו על נכרי" (משפט שמופיע ב'לוח ברה"נ' פי"ב ס"כ), וכן נשמטה מאותו סעיף ההלכה ש"אפילו נכרי או בהמה נאה" מברך עליהם ברוך.. שככה לו בעולמו, הלכה שנתפרשה ב'לוח ברה"נ' (פרק יב סכ"ב).

ברור שגם ההשמטות הללו נעשו על-ידי הצנזורה, ולכאורה מן הראוי היה להחזיר ב'סדר ברה"נ' שנדפס במהדורה החדשה של שו"ע אדמו"ר. במקרה זה - שלא כבדוגמאות הקודמות - גם לא צויין שם בהערות שב'לוח ברה"נ' הנוסח רחב יותר.

